

UCHWAŁA NR XXXI/225/2026
RADY GMINY EŁK

z dnia 28 maja 2026 r.

w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Ełk na lata 2026-2029

Na podstawie art. 7 ust. 1 pkt 9 i art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz. U. z 2025 r., poz. 1153 ze zm.) oraz art. 87 ust. 1, 3 i 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2024 r., poz. 1292 ze zm.) Rada Gminy Ełk uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ełk na lata 2026-2029, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Wójtowi Gminy Ełk.

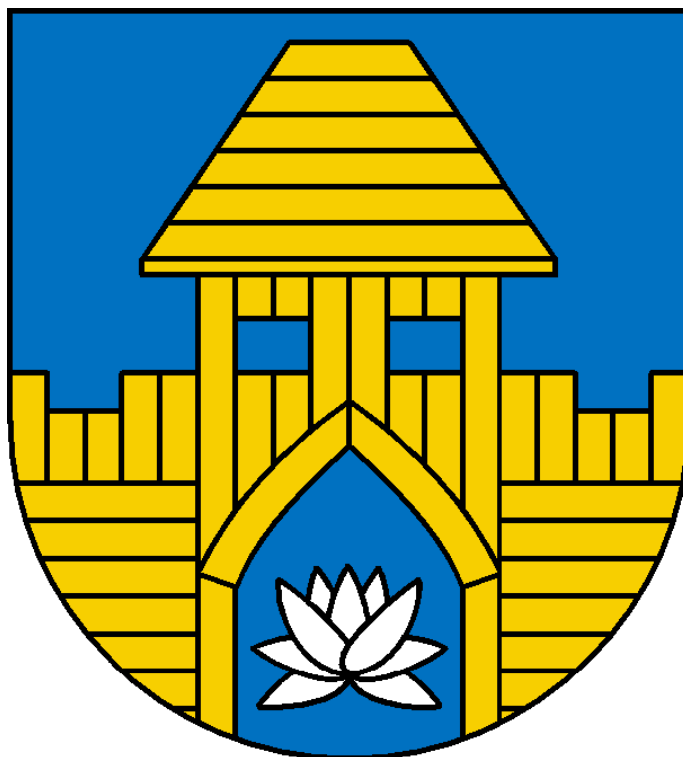
§ 3. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia i podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Warmińsko-Mazurskiego.

Przewodniczący Rady Gminy
Ełk

Bogdan Jurczyk

Załącznik do uchwały nr XXXI/225/2026
Rady Gminy Elk
z dnia 28 maja 2026 r.

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI
GMINY ELK
NA LATA 2026-2029

Elk 2026

WYKAZ SKRÓTÓW UŻYTYCH W OPRACOWANIU

AZP – Archeologiczne Zdjęcie Polski

EFRR – Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego

FENIKS – Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko

FEWiM – Fundusze Europejskie dla Warmii i Mazur

GEZ – Gminna Ewidencja Zabytków

GPOnZ – Gminny Program Opieki and Zabytkami

GUS – Główny Urząd Statystyczny

KGW – Koło Gospodyń Wiejskich

KPOZioNz – Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami

MPZP – Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego

NFOŚiGW - Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej

NID – Narodowy Instytut Dziedzictwa

PGR – Państwowe Gospodarstwo Rolne

SOK – Strefa Ochrony Konserwatorskiej

UG – Urząd Gminy

WEZ – Wojewódzka Ewidencja Zabytków

WKZ – Wojewódzki Konserwator Zabytków

WUOZ – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków

Spis treści

1. WPROWADZENIE
2. PODSTAWA OPRACOWANIA
3. UWARUNKOWANIA FORMALNO-PRAWNE OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W POLSCE
 - 3.1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 2007 r.
 - 3.2. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami
 - 3.3. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem
 - 3.4. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym
 - 3.5. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. - Prawo budowlane
 - 3.6. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym
 - 3.7. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami
4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO
 - 4.1. Relacje gminnego programu z międzynarodowymi dokumentami doktrynalnymi
 - 4.2. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz relacje gminnego programu z dokumentami stworzonymi na poziomie krajowym
 - 4.2.1. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026
 - 4.2.2. Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030
 - 4.2.3. Koncepcja Rozwoju Kraju 2050 jako dokument wizyjny oraz Przestrzenne Zagospodarowanie Kraju – perspektywa długookresowa
 - 4.2.4. Długoterminowa strategia renowacji budynków. Wspieranie renowacji krajowego zasobu budowlanego
 - 4.3. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu
 - 4.3.1. Program opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego na lata 2024-2027
 - 4.3.2. Warmińsko Mazurskie 2030. Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego
 - 4.3.3. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego
5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY
 - 5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych gminy)
 - 5.1.1. Strategia Rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Ełku 2030
 - 5.1.2. Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego oraz Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Ełk
 - 5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy
 - 5.2.1. Zarys historii i obszaru gminy
 - 5.2.2. Krajobraz kulturowy
 - 5.2.3. Zabytki nieruchome
 - 5.2.4. Zabytki ruchome
 - 5.2.5. Zabytki archeologiczne
 - 5.2.6. Dziedzictwo niematerialne
 - 5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony
 - 5.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków
 - 5.5. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych
 - 5.6. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy
6. OCENA STANU I OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY
 - 6.1. Ocena stanu zachowania
 - 6.2. Analiza SWOT
7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE
 - 7.1. Priorytety programu opieki
 - 7.2. Kierunki działań i zadania programu opieki
8. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTEKAMI
9. ZASADY OCENY REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTEKAMI
10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTEKAMI

- 10.1 Fundusze europejskie
 - 10.2 Budżet Państwa
 - 10.3 Dotacje z budżetu Urzędu Marszałkowskiego Województwa Warmińsko-Mazurskiego
 - 10.4 Inne fundacje i fundusze na rzecz dziedzictwa kulturowego
- 11.REALIZACJA I FINANSOWANIE PRZEZ GMINĘ ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTKÓW

1. WPROWADZENIE

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ełk na lata 2026-2029 jest kolejnym dokumentem sporządzonym przez Gminę Ełk. Obowiązek opracowania i uchwalenia programu nakłada *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.* (Dz.U. 2024 poz. 1292). Artykuł 87 *Ustawy* określa ramy czasowe dla programów opieki, które powinny być sporządzane na okres czterech lat. W ustawie wskazane zostały główne cele sporządzania gminnych programów opieki nad zabytkami, do których należą:

- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Cele te określają przedmiot programu opieki, kierunki oraz zakres działań, które samorządy powinny zrealizować. Niniejszy dokument ma stanowić pomoc w aktywnym zarządzaniu i ochronie zasobów dziedzictwa kulturowego gminy. W oparciu o przeprowadzoną szczegółową charakterystykę dziedzictwa kulturowego Gminy Ełk, jego waloryzację oraz diagnozę stanu zachowania zdefiniowano strategiczne cele, których spełnieniu służyć ma realizacja szeregu różnorodnych zadań.

W pierwszych rozdziałach, które dotyczą zagadnień prawnych oraz uwarunkowań zewnętrznych ochrony dziedzictwa kulturowego, przedstawione zostały uwarunkowania formalno-prawne przedmiotu opracowania. Analizie poddano również najważniejsze, z punktu widzenia ochrony zabytków, dokumenty, strategie i programy z poziomu krajowego i wojewódzkiego.

Rozdział zatytułowany *Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego gminy* podzielony został na dwie zasadnicze części. w części pierwszej analizie poddano obowiązujące obecnie dokumenty strategiczne gminy, w kontekście przyjętych założeń dotyczących ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym. w części drugiej zaprezentowano charakterystykę zasobu zabytkowego gminy (wraz z danymi ilościowymi), ze szczególnym wyróżnieniem tych elementów i cech dziedzictwa kulturowego, które decydują o jego walorach oraz potencjale społeczno-ekonomicznym. Powyższe działania, a także oględziny zabytków i obszarów zabytkowych, konsultacje przeprowadzone z przedstawicielami Urzędu Gminy Ełk oraz ocena dotychczasowych działań i zadań zrealizowanych w ramach ochrony dziedzictwa stanowiły podstawę opracowania analizy SWOT znajdującej się w dalszej części programu. Analiza SWOT pozwoliła zdefiniować najważniejsze priorytety, kierunki działań i zadań dla Gminy Ełk. Równocześnie należy podkreślić, że ostateczny wybór konkretnych zadań w czteroletniej perspektywie realizacji programu jest wynikiem nie tylko rozpoznania potrzeb, lecz również realnych możliwości gminy.

W rozdziale dotyczącym zarządzania zaproponowano wskaźniki realizacji celów, co w zdecydowany sposób pomóc powinno w zobiektywizowaniu ewaluacji programu. Ponadto przedstawiono aktualne źródła finansowania realizacji zadań.

2. PODSTAWA OPRACOWANIA

Opracowanie gminnego programu opieki nad zabytkami należy do obowiązków samorządu gminy, które wynikają z ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Ustawa określa zakres tematyczny, okresy obowiązywania i cele opracowania programu. Realizacja zadań dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego wynika również z ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 87 pkt. 1 i 3-5) określa obowiązek gminy dotyczący sporządzania i uchwalania gminnego programu opieki nad zabytkami, który:

- powinien być opracowywany na okres 4 lat;
- służyć celom określonym w ustawie;
- jest zatwierdzany przez Radę Gminy po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków;
- ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym.

Ponadto ustawa zobowiązuje Wójta Gminy do sporządzania co 2 lata sprawozdania z realizacji programu i jego przedstawienia Radzie Gminy.

Niniejsze opracowanie zostało sporządzone zgodnie z obowiązującymi przepisami prawa, a w szczególności zgodnie z ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Uwzględnia ono również wytyczne zawarte w opracowaniu pn. „Gminny Program opieki nad zabytkami - Poradnik metodyczny” wydanym przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w 2008 roku. Dokument ten jest nadal rekomendowany przez Narodowy Instytut Dziedzictwa jako pomoc do sporządzania tego typu dokumentów.

Zgodnie z wymogiem ustawowym podstawą dla sporządzenia programu jest Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Ełk.

3. UWARUNKOWANIA FORMALNO-PRAWNE OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W POLSCE

Ustawowo określony system prawny jest głównym filarem, na którym opiera się polski system ochrony zabytków. Najważniejszymi aktami prawnymi regulującymi sposób ochrony i zarządzania zabytkami są Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 2007 r. (art. 5, 6 i 73 oraz jej preambuła), ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wraz z rozporządzeniami wydanymi do tej ustawy, a także przepisy prawne z innych aktów prawnych, mające związek z ochroną zabytków. Będą to m.in.: ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane, ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji, ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. - Prawo ochrony środowiska, ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami, ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu, ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych, ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, ustawa z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatkach i opłatach lokalnych, ustawa z dnia 20 lipca 2018 r. o zmianie ustawy o rzeczach znalezionych.

3.1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 2007 r.

Konstytucja RP w rozdziale I RZECZPOSPOLITA zawiera art. 5., który stanowi, iż: *Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju* oraz art. 6 ust. 1 o treści: *Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju*. Ustawa zasadnicza stawia problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego na równi z podstawowymi prawami człowieka oraz suwerennością i niepodzielnością państwa. Wskazuje to jednoznacznie jak dużą rolę pełni problematyka ochrony zabytków w skali kraju.

3.2. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Jest to najważniejszy akt prawny dotyczący ochrony zabytków. Ustawa ta definiuje pojęcie zabytku, reguluje zasady ochrony i opieki nad zabytkami, określa formy ochrony, kompetencje organów ochrony zabytków (w tym administracji rządowej i samorządowej), obowiązki właściciela lub posiadacza zabytku, formy finansowania opieki nad zabytkami, zasady prowadzenia badań przy zabytkach oraz ich ewidencjonowania.

Zgodnie z art. 4 ustawy ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, zgodnie z art. 5 ustawy w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;

- zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

W kompetencji samorządu gminnego znajdują się zarówno działania odnoszące się do ochrony zabytków, jak i dotyczące opieki nad zabytkami - w odniesieniu do obiektów oraz historycznych obszarów, których gmina jest właścicielem. Ponadto ustawa definiuje m.in. podstawowe pojęcia z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami oraz określa przedmiot, zakres, formy i sposób ich ochrony.

Formami ochrony zabytków, zgodnie z art. 7 ustawy są:

- wpis do rejestru zabytków;
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Wymienione wyżej formy ochrony: park kulturowy oraz ustalenia w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego znajdują się w kompetencjach samorządów gminnych.

Osobnym zagadnieniem jest gminna ewidencja zabytków, będąca również pewną formą ochrony zabytków. Jest to kolejna prerogatywa gminy, polegająca na sprawowaniu ochrony na samorządowym szczeblu lokalnym. Zgodnie z art. 22 p. 4,5 ustawy w gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków¹.

Ustawa określa również obowiązki oraz kompetencje samorządu terytorialnego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Do obowiązków gminy należy w szczególności:

- prowadzenie gminnej ewidencji zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy (art. 22. p. 4);
- sporządzanie (na okres 4 lat) gminnego programu opieki nad zabytkami (art. 87);
- uwzględnianie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej (art. 18 i 19);
- sporządzanie gminnego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych opracowywanego zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r.

Istotne dla prowadzonych przez gminę zadań są zapisy w art. 19 ustawy dotyczące planu ogólnego gminy oraz miejscowego planu odbudowy. Powinny one uwzględniać w szczególności ochronę:

- zabytków nieruchomych objętych formami ochrony określonymi w art. 7, wraz z ich otoczeniem;
- ujętych w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków.

W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

Jeśli gmina jest w posiadaniu gminnego programu opieki nad zabytkami, wskazania tego programu uwzględnia się w studium i planie. Szczegółowo określone obowiązki gminy w stosunku do obiektów zabytkowych objętych ochroną, których gmina jest właścicielem lub posiadaczem zapisane są w ustawie w art.: 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36, 71 i 72. Należy też wskazać, iż art. 81.1 ustawy daje samorządom wszystkich szczebli możliwość udzielania dotacji na prace przy zabytkach nie tylko wpisanych do rejestru zabytków, lecz również ujętych w gminnej ewidencji zabytków.

¹ Z uwzględnieniem zapisów wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dn. 11 maja 2023 r. (Sygn. Akt P 12/18)

3.3. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem

Szereg szczegółowych ustaleń i rozwiązań w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami określonych jest w aktach wykonawczych do ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. w kontekście zadań samorządu gminy należy zwrócić uwagę na Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, które określa obowiązujące zasady prowadzenia gminnej ewidencji zabytków. Zgodnie z § 18 rozporządzenia wójt gminy włącza kartę adresową zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków lub znajdującego się w wojewódzkiej ewidencji zabytków do gminnej ewidencji zabytków. W przypadku zabytku nieruchomego innego niż zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków oraz znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków, włącza kartę adresową tego zabytku do gminnej ewidencji zabytków po osiągnięciu porozumienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków, co do zasadności ujęcia tego zabytku w gminnej ewidencji zabytków oraz najpilniejszych postulatów konserwatorskich. Ponadto w powyższym przypadku wójt powinien uwzględniać zapisy wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dn. 11 maja 2023 r. (Sygn. Akt P 12/18) w sprawie ujęcia nieruchomości jako zabytku nieruchomego w gminnej ewidencji zabytków.

W odniesieniu do zabytku będącego historycznym układem urbanistycznym lub ruralistycznym, historycznym zespołem budowlanym, terenem, na którym znajduje się znaczna ilość zabytków archeologicznych lub nieruchomością o nieuregulowanym stanie prawnym, zawiadomienia o zamiarze włączenia karty adresowej do gminnej ewidencji zabytków, o włączeniu tej karty, o sporządzeniu nowej karty adresowej takiego zabytku, o zamiarze wyłączenia karty adresowej takiego zabytku z gminnej ewidencji zabytków lub o wyłączeniu tej karty dokonuje się w drodze obwieszczenia umieszczonego na stronie podmiotowej Biuletynu Informacji Publicznej. Ponadto nowo wykonywane karty adresowe zabytku zawierać muszą nowe elementy, m.in. określenie wartości zabytku.

3.4. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym

W kontekście realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami Gminy Elk istotną rolę pełni również *Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym*. Określa ona zasady funkcjonowania administracji lokalnej, czyli podmiotu bezpośrednio odpowiedzialnego za dany obszar. w ustawie znaleźć można kwestie odnoszące się do ochrony zabytków, a dotyczące:

- ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody;
- gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego;
- kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- turystyki;
- zieleni gminnej i zadrzewień;
- cmentarzy gminnych;
- utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych;
- promocji gminy;
- tworzenia warunków do wdrażania programów pobudzania aktywności obywatelskiej;
- współpracy i działalności na rzecz organizacji pozarządowych oraz podmiotów działalności pożytku publicznego i wolontariatu.

3.5. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. - Prawo budowlane

Ustawa normuje działalność obejmującą sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbioru obiektów budowlanych oraz określa zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach. Przepisy ustawy nie naruszają przepisów odrębnych, między innymi o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami - w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków, obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz w odniesieniu do obiektów w gminnej ewidencji zabytków. w kontekście ochrony zabytków istotnym przepisem prawa budowlanego jest możliwość skorzystania z odstępstw od sprecyzowanych w ustawie przepisów techniczno - budowlanych, dotyczących projektowania, budowania, użytkowania i utrzymywania obiektów budowlanych. Odstępstwo można uzyskać przed wydaniem pozwolenia na budowę lub decyzji o zmianie sposobu

użytkowania obiektu. Organ wydający pozwolenie na budowę występuje w tej sprawie do ministra, który ustanowił przepisy techniczno-budowlane (art. 9).

Należy też zwrócić uwagę, że w myśl prawa budowlanego, budowy i roboty budowlane niewymagające pozwolenia na budowę, jeżeli są wykonywane przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków, wymagają pozwolenia na budowę, a jeżeli są wykonywane na obszarze wpisanym do rejestru zabytków - wymagają zgłoszenia, przy czym do wniosku o pozwolenie na budowę oraz do zgłoszenia należy dołączyć pozwolenie wojewódzkiego konserwatora zabytków wydane na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 29 ust. 4). Natomiast pozwolenie na rozbiórkę obiektu budowlanego wpisanego do rejestru zabytków może być wydane po uzyskaniu decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków o skreśleniu tego obiektu z rejestru zabytków (art. 39 ust. 2). w odniesieniu do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje organ administracji architektoniczno-budowlanej w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków (art. 39 ust. 3). Ponadto umieszczanie tablic i urządzeń reklamowych na obiektach wpisanych do rejestru zabytków wymaga pozwolenia na budowę (art. 29 ust. 2 pkt 6), a instalowanie krat na obiektach wpisanych do rejestru zabytków wymaga zgłoszenia (art. 30 ust. 1 pkt 3a).

3.6. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym

Ustawa definiuje zasady kształtowania polityki przestrzennej przez jednostki samorządu terytorialnego i organy administracji rządowej oraz zakres i sposób postępowania w przypadkach, gdy mamy do czynienia z przeznaczaniem terenów na określone cele oraz ustalania zasad ich zagospodarowania i zabudowy.

We wrześniu 2023 r. weszła w życie nowelizacja ustawy, zgodnie z którą dotychczasowe studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego ma zostać zastąpione przez nowe narzędzie planistyczne - plan ogólny. Jego postanowienia będą wiążące przy ustalaniu planów miejscowych oraz przy wydawaniu decyzji o warunkach zabudowy. Będzie uchwalany obligatoryjnie dla całej gminy, z wyłączeniem terenów zamkniętych.

Wejście w życie planu ogólnego nie spowoduje utraty mocy obowiązujących dotychczasowych planów miejscowych. z kolei studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin pozostają w mocy po wejściu w życie ustawy, do czasu uchwalenia planu ogólnego, jednak nie dłużej niż do 31 sierpnia 2026 r.

W planie ogólnym należy uwzględniać zabytki objęte formami ochrony, o których mowa w ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami lub ujęte w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków, dobra kultury współczesnej oraz obszary pomników zabytków i ich strefy ochronne (art. 13b pkt 3 lit. j, k).

Obowiązkowe jest określanie w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego m.in. zasad ochrony i kształtowania ładu przestrzennego, zasad ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu, zasad kształtowania krajobrazu, zasad ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, w tym krajobrazów kulturowych oraz dóbr kultury współczesnej (art. 15 ust. 2 pkt 2, 3, 3a i 4). Zgodnie z ustawą wymagane jest uzgodnienie projektu MPZP z właściwym Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu (art. 17 ust. 6 pkt b).

W przypadku gdy brak jest miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego określenie sposobów zagospodarowania i warunków zabudowy terenu następuje w drodze decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu, przy czym:

- lokalizację inwestycji celu publicznego ustala się w drodze decyzji o lokalizacji inwestycji celu publicznego;
- sposób zagospodarowania terenu i warunki zabudowy dla innych inwestycji ustala się w drodze decyzji o warunkach zabudowy (art. 4 ust. 1 pkt 2).

3.7. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami

Ustawa określa zasady gospodarowania nieruchomościami stanowiącymi własność Skarbu Państwa oraz własność jednostek samorządu terytorialnego; podziału nieruchomości; scalania i podziału nieruchomości; pierwokupu nieruchomości; wywłaszczania nieruchomości i zwrotu wywłaszczonych nieruchomości; udziału w kosztach budowy urządzeń infrastruktury technicznej; wyceny nieruchomości; działalności zawodowej, której przedmiotem jest gospodarowanie nieruchomościami.

Wśród zapisów dotyczących obiektów zabytkowych należy przywołać art. 13 ust. 4 ustawy, który określa, że sprzedaż, zamiana, darowizna lub oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości wpisanych do rejestru

zabytków, stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, a także wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek, wymaga pozwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Natomiast zgodnie z art. 13 ust. 5 ustawy sprzedaż, zamiana, darowizna lub dzierżawa nieruchomości stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, będących cmentarzami ujętymi w wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek wymagają pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków.

W art. 29 ust. 2 wskazano: jeżeli przedmiotem umowy o oddanie nieruchomości gruntowej w użytkowanie wieczyste jest nieruchomość wpisana do rejestru zabytków, przy określaniu sposobu korzystania z tej nieruchomości można nałożyć na nabywcę, w razie potrzeby, obowiązek odbudowy lub remontu położonych na niej zabytkowych obiektów budowlanych, w terminie określonym w umowie.

4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

4.1. Relacje gminnego programu z międzynarodowymi dokumentami doktrynalnymi

Istnieje wiele dokumentów doktrynalnych o charakterze międzynarodowym, które określają wartość dziedzictwa kulturowego i zasady jego ochrony. Zgodnie z zapisami Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej umowy te, ratyfikowane i opublikowane w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, należą do źródeł prawa powszechnie obowiązującego. Oznacza to, że obowiązek ich przestrzegania dotyczy organów administracji publicznej oraz obywateli. Do najważniejszych z nich w kontekście gminnego programu opieki nad zabytkami należą:

- Karta Ateńska z 1931 roku - Postanowienia konferencji w Atenach w 1931 roku;
- Karta Wenecka z 1964 roku (II Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków w Wenecji, 1964 r.);
- Karta Florencka - Międzynarodowa Karta Ogrodów IFLA - ICOMOS (Międzynarodowy Komitet ICOMOS- IFLA ds. Ogrodów Historycznych, Florencja 1981);
- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego (Konferencja Generalna UNESCO, Paryż 1972 r.) ratyfikowana przez Polskę w 1976 r.;
- Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy (Rada Europy, Grenada, 1985 r.);
- Konwencja w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego (UNESCO, 2003 r.) przyjęta w 2003 r., ratyfikowana przez Polskę w 2011 r.;
- Konwencja w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego (UNESCO, Paryż 2005 r.) ratyfikowana przez Polskę w 2007 r.;
- Europejska Konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (Rada Europy, La Valetta, 1992 r.);
- Dokument z Nara o autentyzmie (Konferencja na temat autentyzmu, Nara 1994);
- Międzynarodowa Karta Turystyki Kulturowej (Zgromadzenie Generalne ICOMOS, Meksyk 1999);
- Europejska Konwencja Krajobrazowa (Rada Europy, Florencja, 2000 r.);
- Deklaracja w sprawie zachowania GENIUS LOCI (Ducha Miejsca) (Zgromadzenie Generalne ICOMOS, Quebec, 2008);
- Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego Krajobrazu Miejskiego (Konferencja Generalna UNESCO, Paryż 2011 r.).

4.2. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz relacje gminnego programu z dokumentami stworzonymi na poziomie krajowym

Ustalenia GPOnZ są zgodne z polityką państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Dokumenty, do których odwołuje się program sporządzane są na trzech poziomach: ogólnokrajowym, regionalnym (wojewódzkim) oraz lokalnym. Obejmują między innymi strategie, studia i programy, które poruszają problematykę ochrony i popularyzacji dziedzictwa kulturowego.

Program jest zbieżny ze strategicznymi celami państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami, które wymienione są w poniższych dokumentach.

4.2.1. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026

Dnia 8 grudnia 2023 roku Rada Ministrów przyjęła Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026². Celem programu jest zapewnienie efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami poprzez m.in. ochronę i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości, podnoszenie wiedzy o zasobach zabytkowych kraju, cyfryzację i podniesienie jakości prowadzonych postępowań administracyjnych czy zwiększenie zastosowania nowych technologii.

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami jest najważniejszym w skali kraju dokumentem związanym z ochroną dziedzictwa kulturowego. Jest to dokument strategiczny uchwalany przez Radę Ministrów na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego zgodnie z zapisami Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Dokument ten określa cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na okres czterech lat. Wskazuje on także szczegółowo kierunki działań i zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, jak również warunki i sposób ich finansowania oraz harmonogram ich realizacji. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami jest tylko jednym ze szczebli zarządzania strategicznego ochroną i opieką nad zabytkami w Polsce opisanym w ustawie. Analogiczne dokumenty powstają także na poziomie wojewódzkim, powiatowym i gminnym³.

Za cel główny przyjętego w 2023 roku KPOZiOnZ wskazano zwiększenie odporności zasobu zabytkowego w Polsce. Cel ten został dookreślony w trzech celach szczegółowych oraz w ośmiu kierunkach działań strategicznych.

Cel szczegółowy 1: Weryfikacja zasobu zabytków i wzmocnienie narzędzi ochrony dziedzictwa o wyjątkowej wartości

Kierunek działań 1.1: Podnoszenie wiedzy o wybranych grupach zasobu zabytkowego kraju

1. Ochrona zasobu wielkoobszarowych i wieloelementowych zespołów architektury obronnej.
2. Weryfikacja i klasyfikacja zasobu, stanu zachowania z waloryzacją zabytków techniki kolejowej i zaplecza kolejowego.
3. Weryfikacja i klasyfikacja zasobu, stanu zachowania z waloryzacją zabytków techniki związanych z przemysłem wydobywczym/górnictwem/kopalnianym, węgla kamiennego i innych paliw kopalnych.
4. Weryfikacja i klasyfikacja zasobu, stanu zachowania z waloryzacją zabytków w zakresie zabytkowej architektury osad służbowych związanych z gospodarką leśną Lasów Państwowych.

Kierunek działań 1.2: Ochrona zabytków i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości

1. Model i system wartościowania zabytków.
2. Plany zarządzania dla pomników historii.
3. Wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych.
4. System bezpieczeństwa zabytków.
5. Projektowanie konserwatorskie.

Kierunek działań 1.3: Realizacja międzynarodowych zobowiązań

1. Implementacja konwencji UNESCO z 1972 do ustawy o ochronie zabytków
2. Wdrożenie Konwencji UNESCO z 2001.
3. Współpraca międzynarodowa z UNESCO-ICOMOS-ICCROM-UE.
4. Wsparcie procesu tworzenia planów zarządzania dla miejsc światowego dziedzictwa w Polsce.

Cel szczegółowy 2: Wzmocnienie potencjału organizacyjnego systemu ochrony zabytków

Kierunek działań 2.1: Cyfryzacja procesów administracyjnych

1. Cyfryzacja procesu inwestycyjno-budowlanego w zakresie ochrony zabytków.
2. Opracowanie i realizacja programu szkoleń specjalistycznych dla pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.

Kierunek działań 2.2: Wzmacnianie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków

1. Wdrożenie i rozwój programu AZP+.
2. Digitalizacja i udostępnianie zasobu archiwalnego.
3. Rozwój zasobu dokumentacyjnego 3D.

² Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026 - uchwała nr 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 r.

³ Szczepańska A., *Czym jest Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami?* wyd. Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2019; https://samorząd.nid.pl/baza_wiedzy/czym-jest-krajowy-program-ochrony-zabytkow-i-opieki-nad-zabytkami/ [dostęp 29.05.2024]

4. Rozwój portalu Zabytek.pl.

Kierunek działań 2.3: Reforma finansowania ochrony i opieki nad zabytkami

1. Premia zabytkowa.
2. Wprowadzenie alternatywnego sposobu finansowania opieki nad zabytkami – crowdfunding.

Cel szczegółowy 3: Rola zabytków w zrównoważonym rozwoju (edukacja i partycypacja)

Kierunek działań 3.1: Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych.

1. Strategia przeciwdziałania skutkom zmian klimatycznych dla zachowania zabytków.
2. Wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami.
3. Twój dom – dialog z tradycją.
4. Upowszechnianie tradycyjnych, neutralnych dla środowiska, metod i technik rzemieślniczych – „Szkoła rzemiosł CAD”.
5. Warsztaty konserwatorskie – praktyka prac konserwatorskich.
6. Wzmacnianie kompetencji zawodów rzemieślniczych.
7. Proces prowadzenia inwestycji w obiektach zabytkowych – szkolenia dla samorządów.

Kierunek działań 3.2: Edukacja i podnoszenia świadomości społecznej wartości dziedzictwa

1. Włączenie edukacji ochrony zabytków do programów nauczania w szkołach.
2. Badania społeczne i statystyczne dotyczące dziedzictwa kulturowego.
3. Pomiar wpływu kultury i dziedzictwa na rozwój społeczny.
4. Kampanie społeczno-edukacyjne dotyczące zagrożeń dziedzictwa kulturowego.
5. Wsparcie merytoryczne służb mundurowych oraz organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępczości przeciwko zabytkom.
6. Edukacja o dziedzictwie kulturowym, z uwzględnieniem dostępności dla osób ze szczególnymi potrzebami.
7. Utworzenie i rozwój działalności Forum Posiadaczy Zabytków przy Generalnym Konserwatorze Zabytków.

4.2.2. Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 Jest ona podstawowym dokumentem strategicznym polityki regionalnej państwa w perspektywie do 2030 roku ⁴. Celem głównym strategii jest efektywne wykorzystanie endogenicznych potencjałów terytoriów i ich specjalizacji dla osiągania zrównoważonego rozwoju kraju, co tworzyć będzie warunki do wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym osiągnięciu spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym. Wyznaczono 3 cele szczegółowe:

Cel 1. Zwiększenie spójności rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym.

Cel 2. Wzmacnianie regionalnych przewag konkurencyjnych.

Cel 3. Podniesienie jakości zarządzania i wdrażania polityk ukierunkowanych terytorialnie.

W ramach Celu 1 poprzez kierunek inwestycji nr 5. „Rozwój infrastruktury wspierającej dostarczanie usług publicznych i podnoszącej atrakcyjność inwestycyjną obszarów” wskazano, że infrastruktura społeczna będzie bardziej dostępna, obejmie nie tylko infrastrukturę w ramach służby zdrowia oraz edukacji, ale również obiekty turystyczne, sportowe, tereny rekreacyjne oraz zabytki i miejsca kultury. Szczególnie istotne będzie realizowanie działań w tym zakresie na obszarach małych miast i na wsi, gdzie poziom dostępności przestrzennej jest zdecydowanie niższy niż w pozostałej części kraju. Ponadto wspierane będą różnego rodzaju działania w ramach celu nr 2, np. promocja i kultywowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich, zwiększanie dostępu mieszkańców tych obszarów do dóbr i usług kultury, rozwijanie przemysłu kreatywnego oraz zwiększanie wykorzystania technik teleinformatycznych w dostępie do dóbr kultury.

4.2.3. Koncepcja Rozwoju Kraju 2050 jako dokument wizyjny oraz Przestrzenne Zagospodarowanie Kraju – perspektywa długookresowa

Obecnie największe zagrożenie dla prowadzenia spójnej gospodarki przestrzennej w kraju stanowi brak strategicznego dokumentu określającego organizację przestrzenną państwa. Do niedawna była nim

⁴ Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 - uchwała nr 102 Rady Ministrów z dn. 17 września 2019 r.

obowiązująca od 2011 r. *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*⁵, zlikwidowana na mocy przyjętej w 2020 r. nowelizacji *Ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju*⁶.

Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 zawierała wszystkie ważne elementy definiujące problemy polskiego systemu gospodarowania przestrzenią oraz przyszłe kierunki dla polityki przestrzennej państwa, w tym uwarunkowania wynikające z ochrony dziedzictwa kulturowego.

W miejsce uchylonej *Koncepcji* ustawodawca planuje powstanie nowego, zintegrowanego dokumentu wizyjnego pn. *Koncepcja Rozwoju Kraju 2050*⁷. Jako jego główne cele wskazuje się:

- identyfikację kluczowych światowych i krajowych trendów kształtujących przyszłość w sferze społecznej, gospodarczej, środowiskowej i przestrzennej;
- wskazywanie zestawu najważniejszych wyzwań rozwojowych, z jakimi mierzy i mierzyć się będzie Polska;
- formułowanie możliwych scenariuszy rozwojowych;
- rekomendowanie strategicznych wyborów w ramach polityk publicznych w perspektywie roku 2050.

Aktualny nieuregulowany prawnie stan jest niekorzystny, ponieważ sprzyja stosowaniu krótkookresowych, przyczynkowych działań, wyznaczanych przez interesy doraźne. Brak dokumentu o charakterze krajowym skutkuje tym, iż polska przestrzeń nie jest chroniona przed projektami inwestycyjnymi, nie zawsze merytorycznie dopracowanymi.

W celu wsparcia działań władz publicznych (centralnych oraz samorządowych) Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN opracował dokument *Przestrzenne Zagospodarowanie Kraju – perspektywa długookresowa*⁸. Proponuje się w nim zmiany struktury przestrzennej kraju, również w sferze kulturowej (twórczość, sektor kultury i materialne dziedzictwo). Zgodnie z zaleceniami w kształtowaniu przez sektor kultury dynamiki zmian struktury przestrzennej ważne jest sprzężenie ze sobą i uspoźnienie dwóch typów cyklu kulturalnego⁹:

- makrokulturalny - zawiera takie fazy jak edukacja talentów twórczych i uaktywnienie kapitałów środowisk twórczych oraz udostępnianie dóbr i usług kulturowych;
- mikrokulturalny - składa się on z dwóch procesów: pierwszym jest zagnieżdżanie i zakorzenianie artystycznych i kulturalnych start-upów, natomiast drugim – klastering i sieciowanie aktywności artystycznej i kulturalnej z wykorzystaniem nowych technologii informacyjnych i komunikacyjnych.

Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN wskazuje na konieczność wzmacniania dwóch tendencji: ekonomizacji kultury i kultywacji aktywności biznesowych.

4.2.4. Długoterminowa strategia renowacji budynków. Wspieranie renowacji krajowego zasobu budowlanego

W związku z zaleceniami znowelizowanej dyrektywy europejskiej w sprawie charakterystyki energetycznej budynków Rada Ministrów uchwałą nr 23/2022 z dnia 9 lutego 2022 r. przyjęła Długoterminową strategię renowacji budynków¹⁰. Przedstawia ona kompleksową poprawę efektywności energetycznej sektora budowlanego oraz prezentuje ścieżkę osiągnięcia wielkoskalowej i głębokiej renowacji zasobów budowlanych w Polsce w podziale na lata 2030, 2040 i 2050. w rozdziale 3.5. scharakteryzowana została efektywność energetyczna termomodernizacji w budynkach zabytkowych. Zaznaczone zostało, iż termomodernizacja budynku zabytkowego wymaga każdorazowo indywidualnej analizy możliwych do zastosowania rozwiązań w zakresie poprawy efektywności energetycznej z zachowaniem funkcji zabytkowej danego obiektu. Oznacza

⁵ Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030, uchylony 13.11.2020 - uchwała nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r.

⁶ Ustawa z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2020 poz. 1378 z późn.zm.)

⁷ Czym jest *Koncepcja Rozwoju Kraju 2050*, <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/czym-jest-koncepcja-rozwoju-kraju-2050> [dostęp 07.06.2024]

⁸ Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, *Przestrzenne Zagospodarowanie Kraju – perspektywa długookresowa Dokument opracowany na potrzeby Stanowiska Prezydium Polskiej Akademii Nauk w sprawie polityki przestrzennej państwa i planowania przestrzennego na poziomie kraju*, Warszawa, sierpień 2022; <https://pan.pl/pliki/pzk.pdf> [dostęp 15.06.2024]

⁹ *Ibidem*, s. 14-15.

¹⁰ Długoterminowa strategia renowacji budynków <https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologia/Dlugoterminowa-strategia-renowacji-budynkow> [dostęp 20.07.2024]

to, że w ramach strategii nie jest możliwe określenie pełnego, szczegółowego katalogu opłacalnych działań termomodernizacyjnych dla całego zasobu budynków zabytkowych.

4.3. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

4.3.1. Program opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego na lata 2024-2027

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami jest najważniejszym dokumentem strategicznym, który określa politykę samorządu województwa w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego¹¹. Charakteryzuje on zasób dziedzictwa kulturowego z terenu całego województwa, opisuje formy ochrony oraz liczebność poszczególnych zasobów.

Program zawiera ogólną charakterystykę zabytków z terenu województwa warmińsko-mazurskiego i cele, które wskazuje jako priorytetowe do realizacji przez organy decyzyjne na poziomie województwa.

Zakłada, że działania i zadania w zakresie ochrony zabytków mają być realizowane przy zaangażowaniu wszystkich jednostek samorządu terytorialnego, instytucji działających w tej sferze i zainteresowanych środowisk. Wiele działań skierowanych jest wprost do jednostek samorządu terytorialnego. Z tego powodu prezentacja założeń programu wojewódzkiego jest ważna w kontekście formułowania zarówno programu powiatowego, jak i gminnego.

Wskazane na poziomie wojewódzkim cele są istotnym punktem odniesienia dla gminnego programu opieki nad zabytkami, który powinien je uszczegółowić i dopasować do zasobów dziedzictwa przynależnych do gminy.

W *Programie opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego na lata 2024-2027* sformułowano cel główny i dwa cele szczegółowe wraz z kierunkami działań. Cele i działania zostały wyznaczone w oparciu o wyniki aktualnej diagnozy uwarunkowań dziedzictwa kulturowego regionu. Ponadto są zgodne z celem programu wynikającym z art. 87 ust. 2 ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami. Program na lata 2026-2029 jest aktualizacją i rozwinięciem *Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2020-2023*.

Cel główny: Ochrona i zachowanie zasobów dziedzictwa kulturowego oraz kształtowanie tożsamości regionalnej województwa warmińsko-mazurskiego

Cele szczegółowe i kierunki działań:

Cel I: Poprawa stanu zachowania i ochrona zasobów dziedzictwa kulturowego

1. Dążenie do poprawy stanu zachowania i utrzymania zabytków i ich otoczenia oraz krajobrazu kulturowego.
2. Aktualizacja wiedzy na temat zasobów zabytkowych i ich stanu.
3. Cyfryzacja i udostępnianie danych w zakresie materialnych i niematerialnych zasobów kulturowych regionu, przy użyciu nowoczesnych technologii.
4. Wspieranie inicjatyw mających na celu obejmowanie opieką lub podnoszenia rangi opieki nad obiektami i obszarami o najcenniejszych wartościach dziedzictwa kulturowego, świadczących o specyfice i tożsamości województwa.
5. Wspieranie finansowe prac remontowo-konserwatorskich i konserwacji obiektów zabytkowych.

Cel II: Racjonalne wykorzystanie potencjału zasobów dziedzictwa kulturowego w polityce rozwoju województwa

1. Wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego do rozwoju gospodarczego, w tym w szczególności turystyki.
2. Rozwój działalności muzealnej.
3. Promowanie i upowszechnianie wiedzy o regionie i jego dziedzictwie kulturowym i tożsamości kulturowej.
4. Tworzenie warunków do szerokiej współpracy na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego.
5. Wsparcie finansowe działań i inicjatyw wykorzystujących potencjał dziedzictwa kulturowego regionu.
6. Uwzględnianie problematyki ochrony dziedzictwa kulturowego w regionalnych dokumentach planistycznych i programowo-strategicznych oraz innych dokumentach (m.in. planach ochrony parków krajobrazowych).

¹¹ Program opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego na lata 2024-2027- uchwała nr LV/858/23 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 19 grudnia 2023 r.

4.3.2. Warmińsko Mazurskie 2030. Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego

Zgodnie z zapisami ustawy o samorządzie województwa oraz ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju samorząd województwa jest odpowiedzialny za kreowanie polityki rozwoju regionalnego, a podstawowym narzędziem do kształtowania tejże polityki jest strategia rozwoju województwa – rozumiana jako koncepcja wieloletniego i wieloaspektowego rozwoju, odzwierciedlająca nade wszystko preferencje i oczekiwania regionalnej społeczności, wykorzystująca w optymalnym zakresie rozwojowe możliwości i szanse.

W aktualnej strategii wyróżniono cel główny i cztery cele strategiczne, podzielone kierunki działań¹².

W kontekście dziedzictwa kulturowego istotny jest cel strategiczny „kreatywna aktywność i kierunek działań „Ukształtowana tożsamość”, w którym wyszczególniono:

Wiedza o województwie warmińsko-mazurskim

- wsparcie badań, inwentaryzacji i ochrony oraz odpowiedzialnego udostępniania zasobów materialnych dziedzictwa kulturowego (m.in. stanowisk archeologicznych, założeń pałacowo-parkowych, obiektów sakralnych, cmentarzy) na cele edukacyjne oraz tworzenie w oparciu o nie produktów turystycznych (w tym ścieżki edukacyjne);
- działania na rzecz zachowania i popularyzacji dziedzictwa niematerialnego (w tym: gwara, tańce ludowe, tradycje, wierzenia, zawody tradycyjne);
- krzewienie wiedzy o regionie ze szczególnym nastawieniem na wykorzystanie technologii cyfrowych.

Organizacje wzmacniające tożsamość regionalną

- wsparcie instytucji kultury i organizacji społecznych w celu poprawy jakości i różnorodności oferty kulturalnej regionu i aktywizacji społecznej na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym (w tym włączenia ich w tworzenie produktów turystycznych i wypoczynkowych oraz rozszerzenie kręgu odbiorców (w tym osoby z niepełnosprawnościami, uczniowie));
- upowszechnianie różnych form uczestnictwa w kulturze.

Promocja regionu:

- promocja wewnątrz województwa np. oferty kulturalnej oraz turystycznej regionu w powiązaniu z zachętami dla mieszkańców do aktywnego wypoczynku;
- promocja zagraniczna i krajowa, w tym turystyczna.

4.3.3. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa jest narzędziem do realizacji jednego z ważniejszych zadań samorządu województwa, jakim jest kształtowanie i prowadzenie polityki przestrzennej w województwie¹³. Dokument ten formułuje uwarunkowania zewnętrzne i wewnętrzne rozwoju województwa oraz zasady i kierunki kształtowania struktury przestrzennej.

Wśród głównych elementów struktury przestrzennej województwa i kierunków kształtowania polityki przestrzennej województwa, w kontekście ochrony dziedzictwa i opieki nad zabytkami, przytoczyć należy ustalenia ujęte w ramach działu „Środowisko przyrodnicze i kulturowe i kierunku numer 5 „Ochrona dziedzictwa kulturowego i kształtowanie tożsamości regionalnej”:

1) Uznaje się zasoby dziedzictwa kulturowego regionu, łącznie z uwarunkowaniami środowiska przyrodniczego i krajobrazu, za istotny element budowania przewagi konkurencyjnej regionu, poprzez wykorzystanie dla rozwoju turystyki, edukacji kulturowej i promocji wartości krajobrazowych, jako świadectwa tożsamości regionalnej.

2) Zachowanie, ochrona i wzmacnianie tożsamości oraz różnorodności kulturowej regionu, znajdujących swój wyraz w zachowanych elementach historycznych struktury przestrzennej województwa:

- a) ochrona różnorodności i odrębności kulturowej poszczególnych obszarów województwa,
- b) harmonijne kształtowanie krajobrazu kulturowego, w tym:
 - ochrona obszarowa miejsc o wysokich walorach krajobrazu kulturowego z zachowaną strukturą przestrzenną i przeciwdziałanie procesom ich degradacji,

¹² „Warmińsko Mazurskie 2030. Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego” - uchwała nr XIV/243/20 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 18 lutego 2020 r.

¹³ Plan zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego - uchwała nr XXXIX/832/18 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 28 sierpnia 2018 r.

- ochrona poszczególnych, ważnych dla tożsamości regionu komponentów krajobrazu kulturowego, w tym szczególnie:
- historycznych układów urbanistycznych i ruralistycznych, z uwzględnieniem ekspozycji zabytkowych panoram i sylwet miast oraz zespołów zabytkowych, historycznych dominant widokowych, kontynuacji i utrzymania regionalno-historycznej skali i struktury jednostek osadniczych, form zabudowy nawiązującej do tradycyjnego budownictwa,
- kształtowanego krajobrazu rolniczego, z uwzględnieniem tradycyjnych form osadniczych, komponowanych form zieleni (aleje przydrożne, zieleń śródpolna, cmentarze m.in.) oraz obiektów małej architektury współtworzących walory krajobrazowe (m.in. kapliczki przydrożne),
- zespołów sakralnych (sanktuaria pielgrzymkowe) z dominantą architektoniczną, widokowoprzestrzennie powiązanych z otoczeniem,
- majątków ziemskich z zespołami rezydencjonalno-parkowymi wraz z komponowaną zielenią, siecią powiązań widokowych, historycznym rozłogiem pól,
- budowli architektury obronnej wraz obiektami archeologicznymi (m.in.: wały, grodziska), zwykle wkomponowane w otaczające warunki naturalne,
- zapobieganie dewastacji przestrzeni w otoczeniu zabytków oraz niekorzystnym zmianom krajobrazu, homogenizacji i zacieraniu cech fizjonomicznych krajobrazu oraz zjawiskom suburbanizacji,
- c) podtrzymywanie tradycji miejsca, kontynuację rozwiązań historycznych bądź nawiązywanie do nich,
- d) efektywne i racjonalne zagospodarowanie obiektów zabytkowych, dopuszczenie nowych funkcji do obiektów zabytkowych, pod warunkiem wykluczenia rozwiązań dysharmonijnych,
- e) rozwój działalności kulturalnej promującej tradycje, obrzędy, rzemiosło, stroje, muzykę czy kuchnię,
- f) rozbudowywanie oferty działalności muzealnej (m.in.: unowocześnianie form, tworzenie specjalizacji) oraz tworzenie lokalnych muzeów dla ochrony dziedzictwa ruchomego oraz niematerialnego.

3) Zachowanie, zabezpieczanie, ochrona i utrzymanie zasobów dziedzictwa materialnego i niematerialnego:

- a) realizacja nowych wpisów do rejestru i ewidencji zabytków,
- b) podwyższenie rangi ochrony prawnej obiektów i zespołów zabytkowych o wyjątkowych i unikatowych walorach (...),
- c) utworzenie parków kulturowych, obejmujących szczególnie cenne elementy dziedzictwa kulturowego regionu m.in.: założenia pałacowo-parkowe, wsie historyczne, fortyfikacje nowożytne, budowle inżynierskie i zabytki archeologiczne,
- d) (...)
- e) realizacja programów opieki nad zabytkami,
- f) podejmowanie działań (m.in.: rewaloryzacja, rewitalizacja, modernizacja, adaptacja do nowych funkcji) w zakresie obiektów i zespołów zabytkowych oraz ich najbliższego otoczenia w celu zachowania tożsamości kulturowej miejsca,
- g) przeciwdziałanie negatywnym zjawiskom mającym wpływ na stan obiektów i zespołów zabytków, z uwzględnieniem m.in.: suburbanizacji, presji i ekspansji inwestycyjnej, zmian sposobów użytkowania obiektów, funkcji i charakteru otoczenia, komercjalizacji zabytków,
- h) zachowanie, utrzymywanie i porządkowanie zabytkowych terenów zieleni urządzonej,
- i) zarządzanie zasobem zabytków archeologicznych w celu zapewnienia im przetrwania, udostępnienie obiektów archeologicznych o walorach krajobrazowych i ekspozycyjnych, przez opracowanie planów ochrony i udostępnienia poszczególnych obiektów, tworzenie szlaków dziedzictwa archeologicznego oraz parków kulturowych, z zachowaniem zasad harmonijnego wkomponowania i wyeksponowania obiektów w krajobrazie danego obszaru,
- j) ochrona i zachowanie dóbr kultury współczesnej, podkreślających specyficzne, współczesne cechy krajobrazu kulturowego regionu.

4) Wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki, edukacji kulturowej i promocji wartości krajobrazowych:

- a) efektywne wykorzystanie zasobów z poszanowaniem i zachowaniem substancji zabytkowej wraz z kontekstem krajobrazowym,
- b) dostosowanie użytkowania oraz zagospodarowania otoczenia zapewniające zachowanie, eksponowanie i udostępnianie obiektów i przestrzeni publicznych o wybitnych walorach kulturowych,

- c) podejmowanie działań rewitalizacyjnych, konserwacyjnych, promocyjnych i adaptacyjnych w obiektach i ich otoczeniu w celu utrzymania i wykorzystania potencjału kulturowego dla rozwoju funkcji turystycznej,
- d) realizowanie kulturowych szlaków turystycznych prezentujących walory i elementy dziedzictwa kulturowego regionu,
- e) wykorzystanie kulturowych wyróżników regionu do promocji regionu czy kreowania nowych produktów turystycznych.

5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych gminy)

5.1.1. Strategia Rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Elku 2030

Miasto Elk i Gmina Elk współpracują w ramach Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Elku (MOF Elku) od 2014 r. na podstawie porozumienia międzygminnego, powołującego Związek Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych¹⁴.

Strategia realizuje idee w zakresie lepszego planowania i zarządzania strategicznego, w tym stosowania w praktyce zasad zintegrowanego podejścia oraz działania w partnerstwie. W dokumencie wskazano cel główny: *Wzrost znaczenia Elku i jego obszaru funkcjonalnego jako ośrodka subregionalnego, realizowany w oparciu o współpracę lokalną i ponadlokalną* oraz cztery cele strategiczne podzielone na cele szczegółowe. W kontekście ochrony dziedzictwa kulturowego należy przywołać:

Cel strategiczny 2. Zwiększenie atrakcyjności MOF Elku jako miejsca zamieszkania

Cel szczegółowy 2.2. Rozwój oferty i infrastruktury czasu wolnego

Kierunki działań:

A. Rozwój oferty i infrastruktury instytucji kultury, obiektów dziedzictwa kulturowego oraz innych obiektów i przestrzeni z przeznaczeniem do pełnienia funkcji kulturalnych;

B. Budowanie jakości życia w MOF Elku w oparciu o kulturę np. poprzez wspieranie inicjatyw mieszkańców, integrację środowiska kulturalnego subregionu, wdrażanie nowych form dostępu do kultury, cyfryzację, wzmacnianie edukacyjnego wymiaru kultury;

Do głównych celów polityki przestrzennej należy ochrona historycznej tożsamości regionu poprzez odpowiednie kształtowanie zagospodarowania przestrzennego. Dobra kultury materialnej o zabytkowym charakterze, zlokalizowane na terenie Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego (MOF), stanowią wyraz lokalnego krajobrazu kulturowego i wymagają szczególnej ochrony w ramach planowania przestrzennego. Ważne jest zahamowanie procesów degradacji obiektów zabytkowych oraz ich otoczenia, a w miarę możliwości wykorzystanie tych obiektów do celów społecznych i gospodarczych.

Negatywne zjawiska społeczne często koncentrują się w wybranych przestrzeniach MOF. W gminie Elk szczególną uwagę zwraca się na tereny po byłych PGR-ach, które były lokalizowane w dawnych folwarkach i założeniach dworsko-parkowych. Takie obszary wymagają dodatkowej uwagi, aby zachować lub przywrócić ich elementy zabytkowe, co przyczyni się do ochrony historycznej tożsamości regionu.

5.1.2. Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego oraz Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Elk

Prawnymi formami ochrony zabytków, której stanowienie znajduje się w kompetencji gminy, są ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa zabytki, których ochrona musi być uwzględniona w MZPZ. Są to w szczególności zabytki nieruchomości wpisane do rejestru zabytków i ich otoczenie, inne zabytki nieruchomości znajdujące się w gminnej ewidencji zabytków oraz parki kulturowe. Istotne znaczenie ma zawarty w ustawie zapis o możliwości wyznaczania w MPZP stref

¹⁴ Strategia Rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Elku 2030 – uchwała nr LV/389/2022 Rady Gminy Elk z dnia 25 lutego 2022 r. oraz uchwała nr LXXIX/605/2023 Rady Gminy Elk z dnia 31 sierpnia 2023 r. zmieniająca uchwałę

ochrony konserwatorskiej obejmujących obszary, na których wprowadza się konieczne dla ochrony ograniczenia, zakazy i nakazy. Projekty i zmiany MPZP podlegają uzgodnieniu z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków.

Zagospodarowanie terenów w Gminie Ełk odbywa się w oparciu o wiele miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, z tego też powodu studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, a już wkrótce plan ogólny, powinno być podstawą koordynacji całego procesu planistycznego w gminie. Studium¹⁵ jest dokumentem określającym główne cele i zasady rozwoju zagospodarowania przestrzeni. Nie jest ono aktem prawa miejscowego, ale zawarte w nim zasady polityki przestrzennej są wiążące podczas sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

W związku z nowelizacją ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z września 2023 r. dotychczasowe studium będzie zastąpione przez nowe narzędzie planistyczne - plan ogólny. Wejście w życie planu ogólnego nie spowoduje utraty mocy obowiązujących dotychczasowych planów miejscowych. z kolei studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin pozostają w mocy po wejściu w życie ustawy, do czasu uchwalenia planu ogólnego, jednak nie dłużej niż do końca 2025 r.

W obowiązującym studium zawarto charakterystykę dziedzictwa kulturowego gminy, opisane zostały zasoby obiektów zabytkowych, w tym stanowisk archeologicznych.

Wśród celów rozwojowych Gminy Ełk wyszczególniono w punkcie 5. cele kulturowe związane z ochroną dziedzictwa kulturowego:

5.1 Podstawowym celem kulturowym polityki przestrzennej gminy Ełk jest zachowanie w jak najlepszym stanie istniejącego tu dziedzictwa kulturowego, które dziś daje i dawać będzie kolejnym pokoleniom świadectwo o kulturze materialnej i duchowej zamieszkających tu niegdyś społeczności.

5.2. Do obiektów kulturowych podlegających prawnej ochronie ustawowej sprawowanej przez służby Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie - występujących na terenie gminy Ełk należą:

- budynki mieszkalne murowane i drewniane,
- kościoły,
- dworce kolejowe,
- zespoły dworsko - parkowe,
- mosty drogowe,
- leśniczówki,
- młyny wodne,
- karczmy,
- stare cmentarze, cywilne i wojenne,
- obiekty archeologiczne: kurhany, grodziska, obozowiska jako ślady osadnictwa w większości prehistorycznego.

5.3. Ponadto cele kulturowe gminy wymagające wyróżnienia to:

- 1) wykorzystanie zasobów dóbr kultury w promocji turystyczno - krajoznawczego wizerunku gminy i zachęt do ich poznawania - co nie pozostanie bez wpływu na sferę społeczno - gospodarczą gminy i jej mieszkańców;
- 2) racjonalne i właściwe wykorzystanie obiektów zabytkowych, chroniące przed dewastacją przy możliwości dostosowania ich do współczesnych funkcji - za zgodą władz konserwatorskich;
- 3) harmonijna koegzystencja istniejących obiektów zabytkowych ze współcześnie projektowanym zagospodarowaniem i kształtowaniem przestrzeni tak pod względem architektonicznym jak i funkcjonalnym.

5.4. Polityka realizacji zamierzonych celów w sferze kulturowej:

- 1) oddziaływanie wielokierunkowe na rzecz odbudowy, remontów i przekazywania (sprzedaży) obiektów zabytkowych we właściwe ręce;
- 2) w miarę możliwości budżetowych wspomaganie finansowe na rzecz odbudowy i remontów obiektów zabytkowych na cele publiczne;
- 3) w decyzjach o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenów przy wnioskowanych remontach lub odbudowie byłych zespołów dworskich nakazywać należy jednoczesną rewitalizację założeń parkowych tam, gdzie choćby szczątkowo jeszcze one istnieją bądź odtwarzanie tych założeń w oparciu o dostępne przekazy ikonograficzne;
- 4) umiejętne zachowanie tożsamości kulturowej obiektów i obszarów przy cywilizowaniu ich budową lub modernizacją istniejącej infrastruktury technicznej;

¹⁵ Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Ełk - uchwała nr LXXI/550/2023 Rady Gminy Ełk z dnia 27 lutego 2023 r.

- 5) przy decyzjach przestrzennych należy zwracać uwagę na występujące w wielu miejscowościach – strefy ochrony konserwatorskiej, oznaczonych na rys. Nr 2 „Studium” symbolem SOK;
- 6) w projektach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego respektować uwarunkowania służb konserwatorskich dotyczące planowania w obszarach udokumentowanego zainteresowania archeologicznego;
- 7) w porozumieniu z właściwymi organami oświaty i edukacji - zainicjowanie stałej społecznej opieki szkoły, klasy lub organizacji młodzieżowej w szkole nad wybranym zabytkowym cmentarzem. W odniesieniu do cmentarzy poniemieckich można by to czynić przy wsparciu organizacyjnym i finansowym Fundacji „Pojednanie”, z którą należałoby nawiązać kontakt, o ile takiego jeszcze nie ma;
- 8) w działaniach na rzecz realizacji celów kulturowych należy wykorzystywać „Studium wartości kulturowych” sporządzone w 2000 r. przez Panów: dr Janusza Mackiewicza i mgr Jerzego Brzozowskiego stanowiącym element dokumentacji Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Ełk.

Wśród zasad kształtowania struktury funkcjonalno-przestrzennej gminy Ełk wyszczególniono w punkcie 8.3 wytyczne konserwatorskie dla ochrony dziedzictwa i środowiska kulturowego:

W odniesieniu do poszczególnych Jednostek Architektoniczno – Krajobrazowych (...) ustalono 3 rodzaje ochrony konserwatorskiej:

8.3.1. Ochrona częściowa (ozn. „B”) obejmującą przede wszystkim treści i formy, a w możliwym zakresie także substancje 36 jednostek:

- Bajtkowo	- Chechły	- Kałęczyny
- Lepaki Małe	- Mołdzie	- Pistki
- Przytuły	- Sajzy	- Straduny
- Barany	- Chruściele	- Koziki - Piaski
- Malinówka	- Mrozy Wielkie	- Szeliği
- Regiel	- Sędkı	- Buczki
- Bartosze	- Chrzanowo	- Krokocie
- Małkinie	- Nowa Wieś Ełcka	- Płociczno
- Rożyńsk	- Siedliska (zachodnie)	- Talusy
- Bobry	- Guzki	- Lega
- Miluki	- Oracze	- Przykopka
- Ruska Wieś	- Sordachy	- Woszczele

W ramach tej ochrony niezbędne będzie narzucenie pewnych rygorów w zakresie utrzymania historycznie wykształconych układów dróg oraz form budownictwa. Nowa zabudowa siedliskowa oraz budownictwo letniskowe w tym obszarze powinno w sposób szczególny nawiązywać do tradycyjnych form mazurskich w ich konstrukcji i detalu.

8.3.2. Ochrona ekspozycji (ozn. „E”). Ochrona w tej jedynej tego rodzaju na terenie gminy jednostce obejmującej teren byłego POHZ po zachodniej stronie jeziora Ełk (Lp. 59) ma szczególne odniesienie do zachowania walorów krajobrazowych.

8.3.3. Ochrona krajobrazowa (ozn. „K”) odnosi się do 3 JARK o nr w tabeli:

- 29 - obejmująca jezioro Jachimowo,
- 37 - obejmująca jezioro Woszczelskie,
- 45 - obejmująca jezioro Selmęt Wielki.

W „Studium” gminy Ełk zaproponowano utworzenie 17 stref ochrony o charakterze kulturowym i zabytkowym obejmujące całe wsie lub ich fragmenty. Wytyczne konserwatorskie postulują, aby Strefa Ochrony konserwatorskiej miała charakter kompleksowy i dotyczyła całego obszaru Jednostki Architektoniczno - Kulturowej. Szczegółowe ustalenia będą zależały od decyzji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie, który winien wyposażyć urzędy gmin mapy z obrębami SOK w czytelnych skalach. Postuluje się, aby w pierwszym rzędzie objąć strefami ochrony konserwatorskiej całą wieś Rożyńsk oraz większą część Stradun. Strefy Ochrony Konserwatorskiej oznaczone są na rysunku nr 2 Studium symbolem SOK.

5.2 Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy

5.2.1 Zarys historii i obszaru gminy

POŁOŻENIE GMINY EŁK

Gmina Ełk jest gminą wiejską położoną we wschodniej części województwa warmińsko - mazurskiego, w pobliżu granicy z województwem podlaskim. Graniczy od południowego zachodu z terenami powiatu piskiego (gminy: Biała Piska i Orzysz); od północy z terenami powiatu olecko - gołdapskiego (gminy: Świętajno, Olecko i Wieliczki); z pozostałych stron otoczona jest gminami powiatu ełckiego: Kalinowo, Prostki i Stare Juchy, sąsiaduje też z terenami Gminy Miasta Ełk.

Siedziba władz gminy znajduje się w mieście Ełk.

Powierzchnia gminy wynosi 37 861 ha (378,61km²) i jest zamieszkiwana przez 12 708 osób¹⁶ w 63 miejscowościach, w tym 56 sołectw. Gęstość zaludnienia wynosi 32 osoby/km².

Gmina wiejska Ełk jest gminą rolniczą, a jej rolniczy charakter wynika z położenia geograficznego, rzeźby terenu, warunków wodnych i dobrej jakości gleb. Użytki rolne zajmują 20 430 ha - co stanowi 54 % powierzchni gminy, lasy i zadrzewienia - 27.3%, pozostałą powierzchnię zajmują wody otwarte, nieużytki i tereny trwale zainwestowane (komunikacja, zabudowa)¹⁷.

*Rysunek 1. Mapa Polski z zaznaczoną lokalizacją Gminy Ełk.
(źródło: opracowanie własne na podstawie Wikimedia Commons)*

Obszar gminy jest podzielony na 56 sołectw: Bajtkowo, Barany, Bartosze-Judziki-Buniaki, Białojany-Zdedy, Bobry-Zdunki, Borki-Borecki Dwór, Buczki-Szeligi, Chełchy-Czaple, Chojniak, Chruściele (Bocianie Gniazdo), Chrzanowo (BIENIE), Ciernie-Niekrasy, Giże-Brodowo, Guzki, Kałęczyny, Karbowskie, Konieczki, Krokocie, Lega, Lepaki, Małeczewo, Malinówka, Małkinie, Mące, Mąki, Miluki, Mołdzie, Mostoły-Tracze, Mrozy, Nowa Wieś Ełcka, Oracze-Wityny, Piaski, Pistki, Płociczno, Przykopka, Przytuły-Rydzewo-Janisze-

¹⁶ Główny Urząd Statystyczny, Rocznik Demograficzny 2025 GUS

¹⁷ Za: Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Ełk

Skup, Regiel, Rękusy, Rostki Bajtkowskie, Rożyńsk, Ruska Wieś, Rymki, Sajzy, Sędko, Siedliska, Sordachy-Koziki, Regielnica, Straduny, Suczki, Szarejki, Szarek, Śniepie, Talusy, Woszczele, Ełk OSADA, Ełk POHZ (Podgrodzie), NWE - Szosa Bajtkowska.

Rysunek 2. Obszar Gminy Ełk (źródło: Wikimedia Commons)

ZARYS HISTORII OSADNICTWA NA TERENIE GMINY EŁK¹⁸

Od schyłku plejstocenu północno-wschodnia Polska była wielokrotnie pokrywana przez lądolód. Jeśli wcześniej, w cieplejszych okresach pojawiali się tu ludzie, ślady ich bytności zostały zniszczone lub przykryte grubą warstwą osadów polodowcowych. Dopiero w XIV tysiącleciu p.n.e., po wytopieniu lodowca, powstał ekosystem umożliwiający osadnictwo. Najstarsze ślady ludzkiej działalności na Mazurach pochodzą z XI tysiąclecia p.n.e. i są związane z kulturą hamburską, opartą na łowiectwie i zbieractwie, gdzie kluczowym gatunkiem był renifer. Ten sposób życia dominował przez następne dwa tysiące lat, a zmiany zaczęły się około

¹⁸ Za: Dzieje Warmii i Mazur w zarysie. Tom 1. Od pradziejów do 1870 roku. PWN. Warszawa 1981; S. Achremczyk, Ełk. Dzieje miasta, Ełk 2012; S. M. Marcinkiewicz, Powojenne wysiedlenia ludności mazurskiej/niemieckiej z powiatu Ełk [w]: Protestanci na Mazurach. Historia i literatura. Studia, red. J. Ławski, D. Zuber, K. Bogusz, Białystok - Ełk 2017, s. 131-144

8300 lat p.n.e., kiedy klimat ocieplił się, a tundrę zastąpiła tajga. Bogactwo fauny i flory doprowadziło w mezolicie do wzrostu populacji i przejścia na osiadły tryb życia. Mimo że ludność ta zachowała myśliwsko-zbierackie tradycje, zaczęła również wytwarzać naczynia gliniane. W połowie pierwszego tysiąclecia p.n.e. na Mazury przybyli Bałtowie zachodni, zakładając osiedla obronne. Wprowadzenie przed nich wytopu żelaza przyczyniło się do powstania kultury bogaczewskiej, o bardziej rozwiniętej kulturze materialnej.

Wczesne średniowiecze to czas Jaćwingów, których feudalny ustrój sprzyjał podbojom przez Polaków, Litwinów i Krzyżaków. Pomimo licznych wojen nie doszło do całkowitego wyludnienia tych ziem, co potwierdzają znaleziska ceramiki z XIV-XVI wieku. Do początku XIII wieku plemiona jaćwieskie walczyły z Krzyżakami, których podbój Prus rozpoczął się w 1226 roku. W 1277 roku miała miejsce bitwa nad jeziorem Skomętno. Choć po wojnach obszar nie został całkowicie wyludniony, Krzyżacy nie osiedlali się tam przez dwa stulecia. Granice między zakonem a ziemiami Jagiellonów ustalono w 1422 roku.

Drugi etap kolonizacji (do poł. XV w.) charakteryzował się spadkiem imigracji niemieckiej i wykorzystaniem miejscowej ludności. Powstawały osady na prawie magdeburskim, a najstarsza miejscowość, Ruska Wieś, została założona w 1376 roku. W pierwszej połowie XV wieku dokumenty lokacyjne otrzymały również Chełchy (1431 r.), Nowa Wieś Ełcka (1439 r.) i Płociczno (1438 r.). w drugiej połowie XV wieku powstały Zdunki (1465 r.), Sędko (1469 r.), Bartosze (1471 r.), Piaski (1472 r.), Małkinie, Mrozy, Regiel (1473 r.), Straduny, oracze (1471 r., pod nazwą Zamejty), Lepaki, Mołdzie, Talusy (1476 r.), Sajzy (1479 r.), Chruściele (1483 r.), Regielnica (1484 r.) Bajtkowo (1493 r.). Po wojnie trzynastoletniej Krzyżacy zaczęli osiedlać się na niezasiadlonych terenach. W XVI wieku sytuacja ustabilizowała się, a proces integracji ludności postępował na gruncie języka polskiego. W XVII wieku demografia ucierpiała z powodu zaraz i najazdów. Przełom XVIII wieku przyniósł reformy administracyjne i edukacyjne. Po wojnie siedmioletniej sytuacja znów się pogorszyła, a rozbiory Polski wpłynęły na terytorialne wzmocnienie Prus.

W XIX wieku nastąpiły reformy agrarne, zniesienie poddaństwa i rozwój sieci kolejowej. Powstanie Rzeszy Niemieckiej w 1871 roku przyczyniło się do wzrostu gospodarczego. Podczas I wojny światowej region został zniszczony, a plebiscyt po wojnie ustalił jego przynależność do Niemiec. W 1945 roku większość mieszkańców opuściła region w obliczu ofensywy sowieckiej. Druga wojna światowa przyniosła ogromne zniszczenia i zmiany demograficzne. Po jej zakończeniu, na mocy decyzji konferencji poczdamskiej w 1945 roku tereny obejmujące dzisiejszą gminę Ełk zostały włączone do Polski. Nastąpił proces przymusowego przesiedlenia ludności polegający na wysiedleniu niemieckich i mazurskich mieszkańców i zasiedleniu tych terenów przez ludność polską. Proceder ten przebiegał pod nadzorem władz polskich i radzieckich, często w warunkach dużego chaosu i z wykorzystaniem transportu kolejowego. Przesiedlenia były częścią szerszej polityki powojennej mającej na celu zmianę struktury etnicznej Ziemi Odzyskanych, integrację tych terenów z nowym państwem polskim oraz zadośćuczynienie za straty terytorialne na wschodzie.

HISTORIA GMINY JAKO JEDNOSTKI ADMINISTRACYJNEJ

Historia samorządu terytorialnego w Europie ma swoje korzenie w starożytności, natomiast na współczesnych ziemiach polskich zaczyna się około X wieku. Wówczas społeczności organizowały się w wspólnoty terytorialne, nazywane „opolami”, które opierały się głównie na pokrewieństwie i więziach sąsiedzkich. Z biegiem wieków pojęcie to przeszło znaczną ewolucję, co było efektem wielu czynników. Należą do nich procesy integracji i globalizacji, kryzysy władzy oraz różne ustroje polityczne, a także ruchy separatystyczne, różnorodność kulturowa, uwarunkowania geograficzne (wielkość i typ państwa) oraz aspekty ekonomiczne, takie jak decentralizacja i wzrost efektywności.

Gmina Ełk ma swoje korzenie sięgające średniowiecza. W tym czasie, pod panowaniem Zakonu Krzyżackiego, organizacja lokalna opierała się na tradycjach feudalnych, co ograniczało autonomię mieszkańców. Po sekularyzacji Zakonu w 1525 roku i przekształceniu Prus w księstwo, gmina zaczęła rozwijać bardziej zorganizowane formy samorządności. Zaczęły powstawać jednostki administracyjne, a lokalne społeczności zyskiwały pewne uprawnienia w zakresie zarządzania swoimi sprawami. W XIX wieku, wraz z rozwojem Prus jako królestwa, wprowadzono szereg reform administracyjnych, które zwiększyły zakres samodzielności gmin. W tym okresie nastąpił dynamiczny rozwój infrastruktury, co sprzyjało powstawaniu nowych osad i zacieśnianiu więzi lokalnych. W 1866 roku rozpoczęła się budowa sieci kolejowej, co dodatkowo wpłynęło na rozwój gospodarczy i demograficzny regionu. Podczas I wojny światowej region został zniszczony, a plebiscyt po wojnie ustalił jego przynależność do Niemiec.

Po zakończeniu II wojny światowej tereny obejmujące dzisiejszą gminę Ełk zostały włączone do Polski. Powstała gmina Ełk, która weszła w skład powiatu ełckiego znajdującego się w województwie białostockim. W 1954 roku, na mocy Ustawy z dnia 25 września 1954 roku o reformie podziału administracyjnego wsi i powołaniu gromadzkich rad narodowych, istniejące dotychczas gminy zastąpiono gromadami. Gminę wiejską Ełk zlikwidowano, a gromadę Ełk z siedzibą gromadzkiej rady narodowej w Ełku utworzono dopiero w 1972 roku. Powstała ona z obszaru zniesionych gromad Kałęczyny, Mołdzie i Woszczele, przyłączono do niej również wieś Chruściele z gromady Nowa Wieś Ełcka, wsie Buczki, Szeligi i część lasów państwowych Nadleśnictwa Pisanica obręb Przykopka z gromady Chelchy oraz miejscowość Konieczki i gospodarstwo Państwowego Ośrodka Hodowli Zarodowej z miasta Ełk. W 1976 roku do gminy Ełk włączono obszary sołectw: Guzki, Lepaki Wielkie, Mołdzie i Różyńsk z gminy Różyńsk oraz Kałęczyny, Koziki, Sordachy i Giże z gminy Wiśniowo Ełckie. Gromada Ełk istniała przez rok, kiedy to wprowadzono w życie Ustawę z 29 listopada 1972 roku o utworzeniu gmin i zmianie ustawy o radach narodowych, która przywróciła podział państwa polskiego na gminy. Na podstawie Uchwały Wojewódzkiej Rady Narodowej z dnia 9 grudnia 1972 roku reaktywowano gminę Ełk. Dnia 1 czerwca 1975 roku, na podstawie Ustawy o dwustopniowym podziale administracyjnym państwa, przestał istnieć powiat ełcki. Gmina wiejska Ełk została bezpośrednio częścią województwa suwalskiego. Ponowne zmiany podziału administracyjnego państwa umiejscowiły gminę wiejską Ełk w powołanym 1 stycznia 1999 roku województwie warmińsko-mazurskim, w powiecie ełckim. Transformacja ustrojowa po 1989 roku przyniosła fundamentalne zmiany w strukturze samorządu terytorialnego w Polsce. Wprowadzono reformy demokratyzujące ustrój samorządowy, co pozwoliło na większą autonomię i wybieralność władz lokalnych. W gminie Ełk, podobnie jak w całej Polsce, powstała wyłaniana w demokratycznych wyborach rada gminy, a także wójt, który stał się organem wykonawczym gminy. Samorządy lokalne zyskały większą swobodę w zarządzaniu lokalnymi sprawami, co umożliwiło bardziej efektywne dostosowanie działań do potrzeb społeczności lokalnej.

HERB GMINY EŁK

Nowy herb Gminy Ełk obowiązuje od 2016 roku. Został uchwalony Uchwałą Nr XXXI/230/2016 Rady Gminy Ełk z dnia 26 sierpnia 2016 r. w sprawie ustanowienia herbu, flagi i pieczęci Gminy Ełk oraz zasad ich używania. Herb oraz flaga mają stanowić trwałe znamiona tożsamości wspólnoty samorządowej, symbolizujące więź historyczną, kulturą mieszkańców gminy.

Herb przedstawia na tarczy w polu błękitnym złotą palisadę z wieżą pośrodku o dwóch otworach okiennych, w otwartej zadaszonej bramie srebrny kwiat lilii wodnej (grzybienia). Palisada z wieżą o otwartej bramie i dwoma oknami w herbie gminy Ełk bezpośrednio odnoszą się do budowli tego typu znajdujących się w dawnym grodzisku m.in. w Bajtkowie, Stradunach oraz symbolizuje centralne ulokowanie siedziby władz gminnych względem wszystkich miejscowości gminy. Otwarta brama symbolizuje otwartość i gościnność mieszkańców gminy na gości i nowych przybyszów. Kwiat lilii wodnej nawiązuje do jaćwieskiej nazwy Ełk i bogactwa miejscowej flory. Słowo Ełk, według jednej z hipotez, oznaczało w języku pruskim białą lilię wodną. Poza tym kwiat grzybienia nawiązuje też do położenia gminy na terytorium powiatu ełckiego, w którego herbie również występuje.

Rysunek 3. Herb Gminy Elk obowiązujący od 2016 roku.

Rysunek 4. Flaga Gminy Elk obowiązujący od 2016 roku.

5.2.2 Krajobraz kulturowy

Krajobraz kulturowy to unikatowy obraz miejsca, będący połączeniem elementów przyrody i ukształtowania terenu oraz mających miejsce na tym terenie mechanizmów politycznych, gospodarczych, społecznych i kulturowych, związanych z działalnością człowieka. Jego istnienie warunkuje dziedzictwo materialne, wpływające na krajobraz przyrodniczy na przestrzeni dziejów oraz dziedzictwo niematerialne - zwyczaje, przekaz ustny, wiedza i umiejętności, oraz powiązane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa, które są przekazywane z pokolenia na pokolenie i nieustająco powtarzane przez ludzi w korelacji z ich środowiskiem, historią i podejściem do przyrody.

Ochrona krajobrazu kulturowego jest ważnym czynnikiem formowania tożsamości kulturowej ludności, łączącym jednostkę z konkretnym zespołem wartości, idei, zachowań i obyczajów, wpływającej na świadomość historyczną i związaną z nią tradycję. Tworzenie się krajobrazu kulturowego to wielowiekowy proces, w którym „głębokość” intensyfikuje się najczęściej w momencie trwałego osiedlenia. Proces ten skutkuje gromadzeniem się i nakładaniem kolejnych warstw kulturowych i świadectw kolejnych epok historycznych.

Pod względem geograficznym gmina Elk położona jest całkowicie w obszarze Pojezierza Elckiego, charakteryzującym się dużą liczbą jezior i urozmaiconą geomorfologią. Powierzchnia terenu ukształtowana została w wyniku działania lodowca. Obszar gminy wyróżnia falista i pagórkowata rzeźba z wałami moren akumulacyjnych. Grupują się one w południowo - zachodniej i północnej części gminy. Najniżej położone obszary to rynny jeziorne i doliny rzeczne. Obszar gminy położony w dorzeczu rzek: Elk, Lega i Pisa wchodzi w skład zlewni Biebrzy. Charakterystycznym akcentem krajobrazu są duże powierzchnie jezior, bagnista dolina rzeki Elk oraz kompleksy leśne na równinie sandrowej.

Krajobraz kulturowy gminy cechują:

- harmonijna zabudowa wiejska z zachowanymi układami historycznymi siedlisk i zagród,
- rozległe i urozmaicone widoki na przedpola wsi,
- zachowana historyczna sieć komunikacji drogowej,
- liczne cmentarze ewangelickie i wojenne.

Dzisiejszy krajobraz kulturowy Gminy Elk stanowi dziedzictwo historii i kultury narodów polskiego i niemieckiego. Teren ten przez wieki znajdował się na pograniczu pomiędzy Zakonem krzyżackim a Rzeczpospolitą. Położenie miało znaczący wpływ na losy historyczne, sprawiło też, że krzyżowały się tu wpływy wielu kultur. Krajobraz kulturowy tego regionu ma szczególne znaczenie, ponieważ na skutek

powojennych migracji ludności przekaz pokoleniowy i tradycyjne więzi zostały przerwane. Obecnie możemy się odwoływać prawie wyłącznie do materialnych śladów przeszłości, rozumianych jako znaki krajobrazu. Ten rodzaj poznania służy opisaniu i ochronie znaków przeszłości, pozwala budować tożsamość regionalną.

Na terenie gminy znajdują się zabytkowe założenia przestrzenne, kościoły, dwory i pałace, które obrazują jej średniowieczną i nowożytną historię, w tym wpływy zarówno katolickie, jak i protestanckie.

Na współczesny krajobraz kulturowy obszaru ogromny wpływ miały decyzje podjęte po II wojnie światowej. Obszar gminy Ełk znalazł się na terenach włączonych do Polski na podstawie ustaleń pokoju poczdamskiego, nazywanych wówczas Ziemiami Odzyskanymi. Na skutek akcji przesiedleńczej powstał obszar o unikalnym w skali kraju postmigracyjnym charakterze. Jest to swoisty neoregion powstały na skutek zmian struktury narodowościowej, etnicznej i regionalnej, zderzenia różnych wzorów kulturowych, tradycji, postaw oraz dezintegrację i wytworzenie nowych społeczności.

UKŁADY RURALISTYCZNE, UKŁADY GRUNTÓW UPRAWNYCH

Układ ruralistyczny gminy Ełk charakteryzuje się znacznymi przemianami przestrzennymi, które miały miejsce głównie w XIX wieku i okresie międzywojennym. Tradycyjne wiejskie osady były oparte na średniowiecznym modelu ulicówek, z układem niwowym i trójpolewym, co dominowało w krajobrazie wsi aż do XIX wieku. W wyniku zniesienia poddaństwa i uwłaszczenia chłopów na początku tego stulecia, nastąpiły istotne zmiany w układzie gruntów, w tym separacja i komasacja ziemi, prowadzące do zmniejszenia liczby małych gospodarstw, a jednocześnie do wzrostu areалу dużych majątków i folwarków.

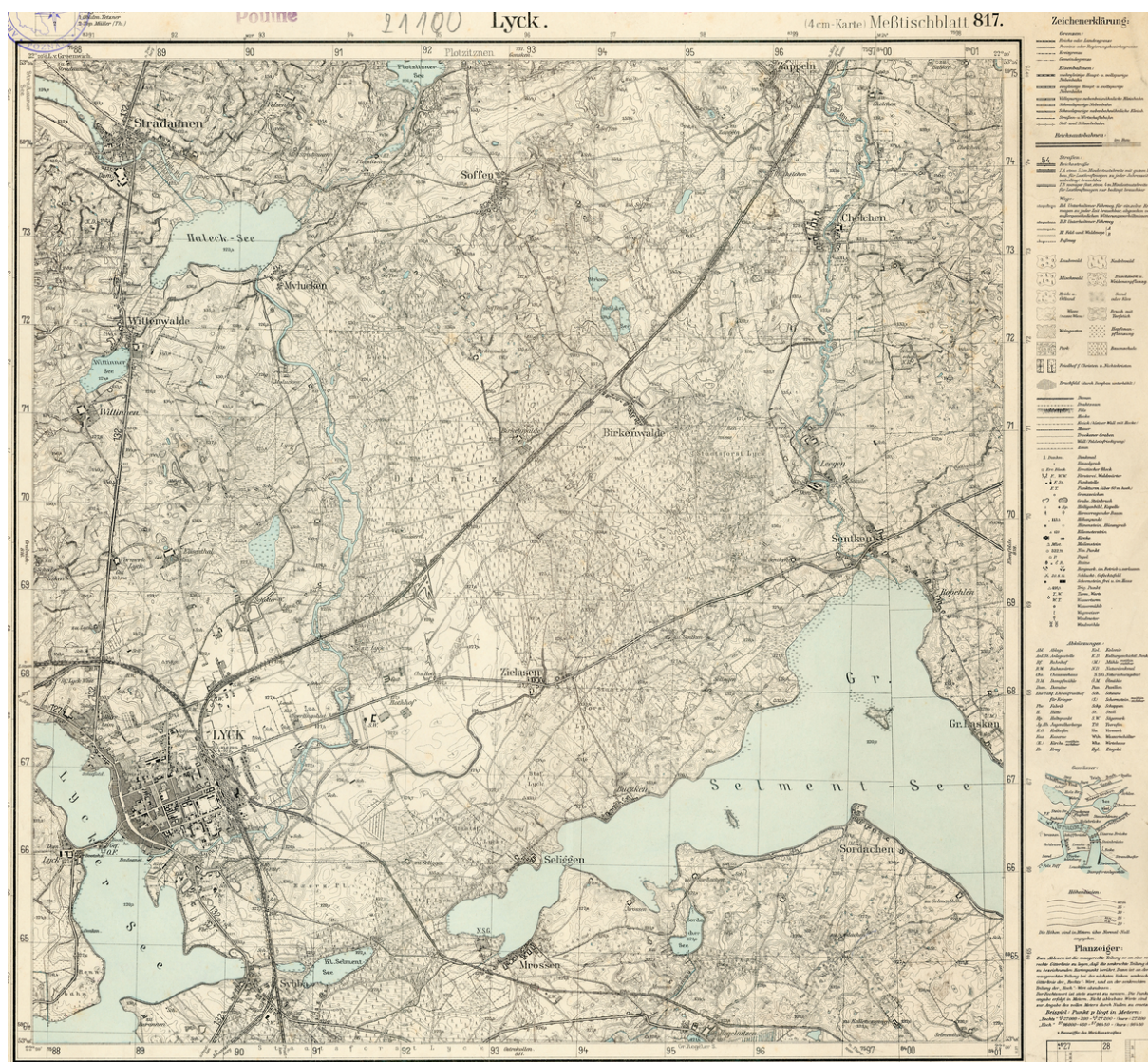
Proces komasacji gruntów, szczególnie intensywny w latach 60. XIX wieku, spowodował rozwój kolonii oraz rozluźnienie zwartej zabudowy wsi, gdzie dominowały głównie ulicówki. Charakterystyczne dla tych terenów stały się układy pól blokowych oraz blokowo-pasmowych, które były kontynuowane aż do I wojny światowej, a także w okresie międzywojennym. Zabudowa kolonijna stała się dominującym elementem krajobrazu, szczególnie po zniszczeniach I wojny światowej, kiedy to nastąpił duży ruch budowlany.

Tereny gminy Ełk po II wojnie światowej uległy głębokim przekształceniom własnościowym i przestrzennym. Polscy osadnicy zajmowali opuszczone gospodarstwa niemieckie, a granice dawnych pól uległy poważnym zmianom, szczególnie na terenach dawnych majątków, które zostały przekształcone w przedsiębiorstwa państwowe. Dawne majątki wyróżniają się odrębnym układem przestrzennym, gdzie budynki gospodarcze tworzą zamknięty czworobok, zamykany przez dwór, za którym znajduje się park, a czworaki są usytuowane w pewnym oddaleniu.

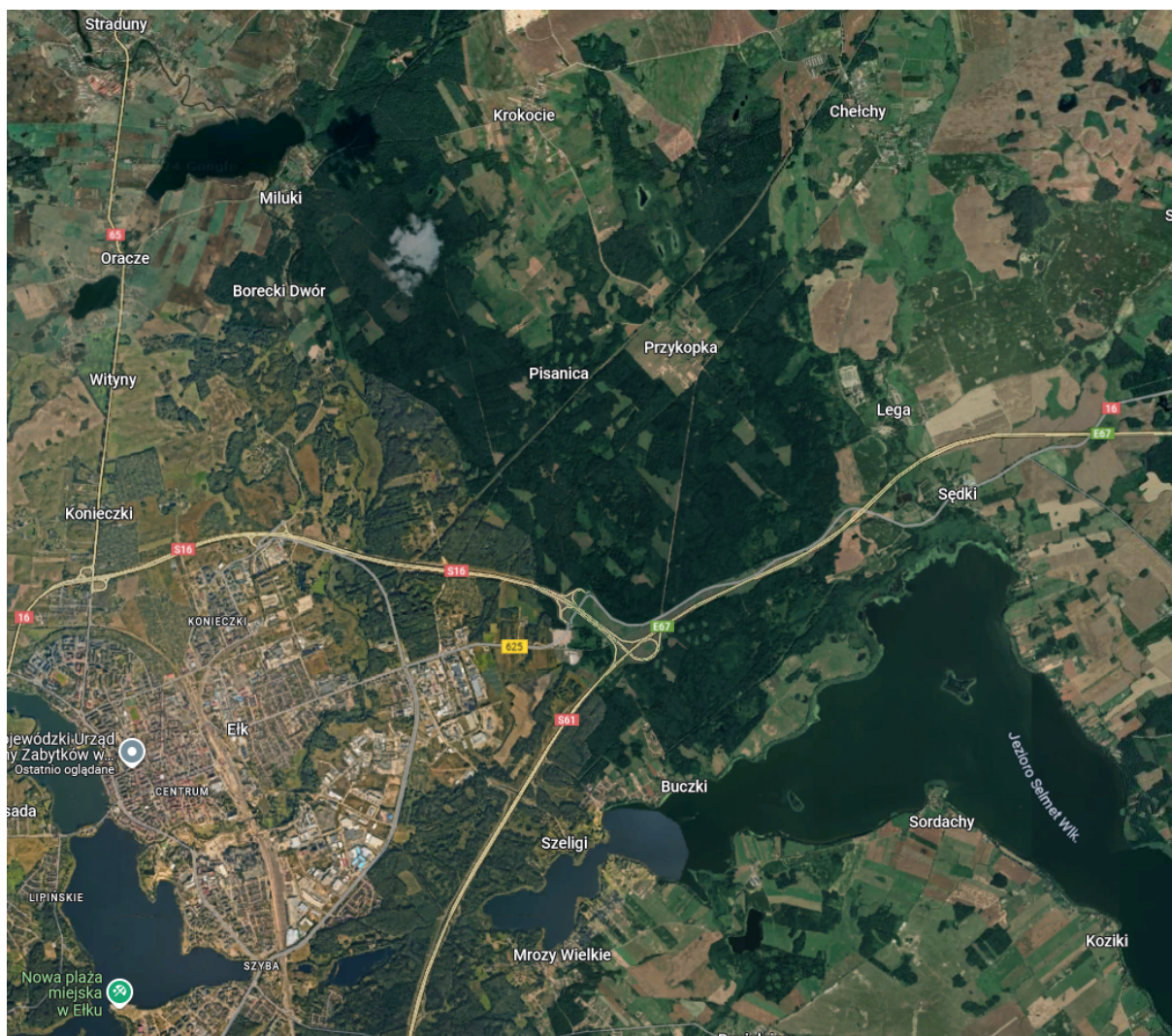
Gmina Ełk posiada miejscowości, które zachowały swój charakterystyczny układ przestrzenny, wraz z zabudowaniami rozmieszczonymi w czytelnym układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, odzwierciedlającym specyfikę i historię zarysowanych powyżej przemian. Historyczny układ ruralistyczny definiowany jest w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami jako przestrzenne założenie wiejskie lub miejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg. Układy te stanowią zatem element składowy krajobrazu kulturowego.

Obecnie na terenie gminy odnaleźć można dwa historyczne typy zabudowy: pozostałości ulicówek oraz rozwiniętą zabudowę kolonijną. Zabudowa wiejska zazwyczaj składa się z czworobocznych, wydłużonych siedlisk z domami ustawionymi kalenicą do drogi.

Wsie przecina rozbudowana sieć dróg, które promieniście biegną w stronę Ełku, oraz liczne drogi gruntowe. Ważną rolę w kształtowaniu sieci osadniczej odgrywają również linie kolejowe, zarówno szerokotorowe, jak i wąskotorowe, a także rzeki Ełk i Lega oraz liczne jeziora, wokół których skupia się wiele osad.

Rysunek 5. Północno-wschodni fragment obecnej Gminy Elk z widocznym układem sieci dróg i linii kolejowych biegnących promieniście w stronę miasta Elk (niem. Lyck). Mapa z 1937 r., Meßtischblatt nr 817, Źródło: zbiory online Archiwum Map Zachodniej Polski

Rysunek 6. Północno-wschodni fragment obecnej Gminy Elk z widocznym układem sieci dróg i linii kolejowych biegnących promienście w stronę miasta Elk (niem. Lyck). Mapa współczesna, Źródło: Mapy Google

OBSZARY OBJĘTE OCHRONĄ PRZYRODY

Gmina Elk leży na obszarze Pojezierza Elckiego, które stanowi część większej jednostki morfologicznej Pojezierza Mazurskiego. Teren gminy cechuje się falistą, pagórkowatą rzeźbą, z wałami moren akumulacyjnych, osiągającymi wysokość około 170–185 m n.p.m. Wały te koncentrują się głównie w południowo-zachodniej oraz północnej części gminy, w rejonie wsi Bajtkowo, Tracze, Talusy i Siedliska. Najniższe tereny, położone na wysokości około 120–125 m n.p.m., to rynny jeziorne i doliny rzeczne. Charakterystyczne elementy krajobrazu stanowią rozległe jeziora, bagnista dolina rzeki Elk oraz kompleksy leśne na równinie sandrowej.

Na obszarze gminy Elk wyróżnia się następujące formy ochrony przyrody:

- obszary Natura 2000:
 - Ostoja Poligon Orzysz (kod obszaru: PLB 280014) – 2,6% obszaru położonego jest w gminie Elk,
 - Jezioro Woszczelskie (kod obszaru: PLH280034) – obszar w całości położony na terenie gminy Elk,
 - Murawy na Pojezierzu Elckim (kod obszaru: PLH280041) – obszar w całości położony na terenie gminy Elk
- 2 rezerваты przyrody:
 - Bartosze,
 - Jezioro Zdedy,

3 obszary chronionego krajobrazu (łączna powierzchnia Obszarów Chronionego Krajobrazu na terenie gminy Elk wynosi 27123 ha, co stanowi około 71,5% powierzchni gminy):

- Obszar Chronionego Krajobrazu Jezior Orzyskich,
- Obszar Chronionego Krajobrazu Pojezierza Łęckiego,
- Obszar Chronionego Krajobrazu Doliny Legi,
 - użytek ekologiczny - wyspy na J. Druglin,
 - 16 pomników przyrody w postaci pojedynczych drzew.

ZIELEŃ KOMPONOWANA

Istotnym elementem krajobrazu jest zieleń komponowana. W kontekście zabytków możemy podzielić roślinność na dwie zasadnicze grupy:

- zieleń, która sama w sobie ma wartość historyczną,
- zieleń, która stanowi tło dla historycznych przestrzeni.

Niezaprzeczną wartością zieleni jest jej historyczne zakorzenienie oraz społeczne i kulturowe funkcjonowanie w przestrzeni. Parki krajobrazowe oraz aleje przydrożne, które wpisują się w krajobraz wsi, są ważną częścią wspólnego dziedzictwa.

Parki krajobrazowe

W Gminie Łęk znaleźć można liczne założenia o charakterze parku krajobrazowego, powstałe w XIX i na początku XX wieku przy zespołach dworskich. Są one przykładem zieleni, która stanowi tło dla historycznej przestrzeni. Reprezentują park w typie angielskim o swobodnym układzie dróg, kęp zadrzewień i krzewów, stawów, kanałów prześwitów i osi widokowych. Zespół parków krajobrazowych przedstawia poniższa tabela:

L.p.	Miejscowość	Rodzaj i forma stylowa	Czas powstania	Powierzchnia [ha]	Forma ochrony
1.	Bajtkowo	park w zespole dworsko-folwarcznym	pocz. XX w.	0,8	-
2.	Chojniak	pozostałości parku w zespole dworsko-folwarcznym	pocz. XX w.	4,9	-
3.	Konieczki	relikty parku w zespole dworsko folwarcznym	pocz. XX w.	0,7	-
4.	Lega	park dworski z przyległym terenem zabudowy mieszkalnej i gospodarczej	pocz. XX w.	3,2	rejestr zabytków nr A-1984 z 31.03.1987 r.
5.	Maleczewo	park w zespole dworsko-folwarcznym	pocz. XX w.	1,0	-
6.	Nowa Wieś Łęcka	relikty parku w zespole młyńskim	k. XIX w.	0,2	-
7.	Pistki	relikty parku w zespole dworsko folwarcznym	k. XIX - p. XX w.	0,1	-
8.	Podgrodzie	pozostałości parku w zespole dworsko-folwarcznym	przełom XIX i XX w.	0,1	-
9.	Regielnica	relikty parku w zespole dworsko folwarcznym	pocz. XX w.	0,1	-
10.	Ruska Wieś	park dworski z przyległym terenem zabudowy mieszkalnej i gospodarczej	pocz. XX w.	4,0	rejestr zabytków nr A-2590 z 12.12.1988 r.
11.	Straduny	park dworski z przyległym terenem	k. XIX w.	1,0	rejestr zabytków nr A-1603 z

		zabudowy mieszkalnej i gospodarczej			12.11.1985 r. oraz nr A-3885 z 24.04.1996 r.
12.	Szarek	relikty parku w zespole dworsko-folwarcznym	k. XIX - pocz. XX w.	0,4	-
13.	Wityny	park krajobrazowy w zespole dworsko-folwarcznym	pocz. XX w.	0,98	-

Tabela 1. Zabytkowe parki krajobrazowe na terenie Gminy Elk. Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentacji archiwalnej z WUOZ w Olsztynie, Delegatura w Elku

Parki w sposób czytelny wyznaczają obszary dawnych założeń dworskich. Zachował się w nich starodrzew, jednak dawne układy i alejki uległy zatarciu na skutek braku doraźnej pielęgnacji oraz rozrostu samosiejek.

Zdjęcie 1. Park podworski w założeniu dworsko-folwarcznym I w Ledze. Fot. własna 2024

Zdjęcie 2. Park podworski w założeniu dworsko-folwarcznym w Maleczie. Fot. własna 2024

Zdjęcie 3. Relikty parku podworskiego w założeniu dworsko-folwarcznym Regielnicy. Fot. własna 2024

Zdjęcie 4. Park podworski w założeniu dworsko-folwarcznym w Ruskiej wsi. Fot. własna 2024

Aleje przydrożne¹⁹

Region warmińsko-mazurski zdecydowanie wyróżnia się nie tylko w skali Polski, ale też i Europy pod względem liczby i stanu zachowania alei przydrożnych. Są one świadectwem świadomego kształtowania i komponowania przestrzeni, jednym z integralnych składników krajobrazu otwartego. Aleje od wieków były istotnym elementem parków i ogrodów, a od XVIII wieku zaczęto je sadzić także w otwartym krajobrazie wzdłuż dróg i rzek. Królowie Prus, Fryderyk Wilhelm I i Fryderyk II, zapoczątkowali zakładanie alei, a ich następcy kontynuowali tę tradycję, co potwierdza dekret Fryderyka Wilhelma IV z 1841 roku, nakazujący sadzenie nowych i ochronę starych alei. Towarzystwo dla Upiększania Ogrodnictwa, założone w 1822 roku, również propagowało sadzenie drzew przy drogach, co przyczyniło się do tworzenia gęstej sieci alei, zarówno w miastach, jak i wsiach. Na terenach prywatnych sadzono aleje wzdłuż dróg prowadzących do majątków, folwarków i stacji kolejowych, co wzbogacało krajobraz wsi. Aleje stały się integralną częścią pruskiego krajobrazu, uzupełnianą przez infrastrukturę drogową, takie jak karczmy, mosty i kapliczki, które wzbogacały estetykę regionu.

Na terenie Gminy Elk zachowały się historyczne aleje przydrożne, nadal czytelne w krajobrazie kulturowym gminy. Zasób historycznym alei przedstawia poniższa tabela:

L.p.	Miejscowość	Przebieg	Czas powstania	Długość [km]	Forma ochrony
1.	Bajtkowo	Bajtkowo-Śniepie-Borki -Bobry (droga nr 65)	pocz. XX w.	9,6	-
2.	Malinówka Wielka	Malinówka Wielka - Bałamutowo, droga nr 1857N	pocz. XX w.	1,0	-
3.	Nowa Wieś Elcka	Nowa Wieś Elcka-Drygały -Biała Piska, droga nr 667N	pocz. XX w.	16,7	-
4.	Regielnica	Regielnica – Sordachy, droga nr 177096N	pocz. XX w.	3,2	-
5.	Rożyńsk	Rożyńsk – Bartosze, droga nr 1852N	pocz. XX w.	6,9	-
6.	Sędko	Sędko-Pisanica-Borzymy - granica województwa (Pomiany), droga nr 16	pocz. XX w.	2,2	-
7.	Straduny	Orłowo - Wronki - Połom – Straduny, droga nr 655	pocz. XX w.	1,9	-
8.	Elk - Wiśniowo-Elckie - Kopijki - granica województwa (Rajgród)	w granicach gminy Elk, droga nr 1872N (ul. Rajgrodzka)	pocz. XX w.	7,7	-

Tabela 2. Zabytkowe aleje przydrożne na terenie Gminy Elk. Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentacji archiwalnej z WUOZ w Olsztynie, Delegatura w Elku

¹⁹ Za: Aleje przydrożne. Historia, znaczenie, zagrożenie, ochrona, Red. I. Liżewska, K. A. Worobiec, 2009 (Stowarzyszenie na rzecz Ochrony Krajobrazu Kulturowego Mazur „Sadyba”)

W większości alei nasadzenia historyczne nie zachowały się na całym przebiegu drogi, są jednak nadal czytelne. Występują na przebiegu kilku lub kilkunastu kilometrów, jednakże pomiędzy tymi odcinkami występują też dłuższe lub krótsze fragmenty pozbawione drzew. Nadal są jednak czytelnym elementem krajobrazu kulturowego i świadectwem historii kształtowania przestrzeni.

Zdjęcie 5. Aleja przydrożna na trasie Regielnica-Sordachy. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 6. Aleja przydrożna na trasie Sędko-Pisanica. Fot. własna, 2024

CMENTARZE

Cmentarze stanowią jeden z podstawowych elementów krajobrazu kulturowego. Są one materialnym łącznikiem między przeszłością a teraźniejszością, a emocjonalny stosunek społeczności lokalnych do konkretnych przestrzeni cmentarnych wynika z faktu, iż cmentarz jest zapisem nie tylko indywidualnych losów jednostek, ale również historii i kultury narodu. W ten sposób staje się jedną ze składowych kreowania tożsamości terytorialnej.

Stare cmentarze mają różny status formalny, znaczna ich część to obiekty nieczynne lub opuszczone, lecz nigdy formalnie niezamknięte, pozbawione historycznych opiekunów. Obecny stan opuszczenia wiąże się najczęściej z powojennymi procesami migracyjnymi.

Przyjmuje się dwie podstawowe grupy cmentarzy:

- wyznaniowe (np. rzymskokatolickie, greckokatolickie, protestanckie, prawosławne, żydowskie, muzułmańskie),

- świeckie (komunalne, wojenne, wojskowe, szpitalne, epidemiczne, prywatne i rodowe).

Na terenie Gminy Ełk znajduje się kilkadziesiąt zabytkowych cmentarzy historycznych o charakterze wyznaniowym – są to cmentarze ewangelickie oraz świeckim – są to cmentarze oraz kwatery wojenne.

Cmentarze ewangelickie pochodzą głównie z I połowy XIX wieku, rzadziej z okresów późniejszych. Zostały one założone przez zamieszkującą te tereny ludność protestancką. W II połowie XIX w., gdy ze względu na przepisy sanitarne zakazano pochówków przykościelnych zaczęto zakładać cmentarze na skraju wiosek lub w pobliżu tzw. wybudowań (niem. Ausbauten, czyli kolonii). Cmentarze lokowano często na wzniesieniach terenu lub na sztucznie wykonanych nasypach, a od otaczającego terenu oddzielone były często płytkimi rowami. Charakterystyczne są niewielkie cmentarze, na których grzebano członków jednej rodziny lub zamieszkałych w jednym siedlisku²⁰.

Na niektórych cmentarzach, np. w Nowej Wsi Ełckiej, można znaleźć kwatery rodzinne, zazwyczaj otoczone metalowymi, drewnianymi lub kamiennobetonowymi ogrodzeniami. Cmentarze położone w lesie lub na polach nie miały ogrodzeń, otaczano je wałami i rowami, czasem z dodatkowymi wewnętrznymi ogrodzeniami, które chroniły pochówki przed zwierzętami. Te elementy miały też symboliczny wymiar, oddzielając przestrzeń prywatną na cmentarzu. Wyróżniają się także kwatery rodowe, często dominujące nad resztą cmentarza i charakteryzujące się specyficznymi nagrobkami, jak np. w Siedliskach. Mogą one mieć regularny lub nieregularny układ przestrzenny.

Na niektórych cmentarzach znajdują się mogiły i kwatery wojenne, jak np. w Baranach, Chruścielach, Krokociach czy Nowej Wsi Ełckiej. Nekropolie są zazwyczaj niewielkie, rzadko przekraczające 0,5 ha, a groby są zwykle orientowane na osi wschód-zachód i często bezimienne. Przeważają kamienne i betonowe nagrobki w formie skrzyni, a ziemne mogiły są mniej wyraźne. Na niektórych cmentarzach, np. w Krokociach i Chrzanowie, zachowały się rzadkie żeliwne krzyże, a wiele nagrobków tworzą nieobrobione głązy narzutowe. Drzewostan cmentarzy składa się głównie z rodzimych gatunków drzew oraz typowego dla Mazur żywotnika zachodniego.

Cmentarze ewangelickie w sporej części są opuszczone, pozbawione opiekunów, porośnięte samosiejkami. Zachowane mogiły znajdują się często w stanie niedostatecznym. Większość jest zapomniana, często dewastowana i narażona na kradzieże metalowych elementów ogrodzeń i krzyży. W dobrym stanie znajdują się obiekty wpisane do rejestru zabytków.

Cmentarze wojenne z I wojny światowej, licznie rozsiane na terenie gminy, są regularnie odnawiane. Przykładami są Bajtkowo, Bartosze, Mrozy Wielkie, Nowa Wieś Ełcka czy Siedliska. Niektóre cmentarze, jak w Bartoszach czy Talusach, wyróżniają się na tle zabudowy, są ulokowane na wzgórzach dominujących w krajobrazie. Charakterystyczne są wspólne pochówki żołnierzy obu armii, gdzie na grobach dominują kamienne krzyże lub stele, a groby rosyjskich żołnierzy są często anonimowe. Centralnym punktem większości cmentarzy wojennych jest drewniany krzyż na cokole.

Cmentarze ewangelickie i wojenne znajdujące się na terenie gminy Ełk:

L.p.	Miejscowość	Obiekt	Czas powstania	Forma ochrony
1.	Bajtkowo	Kwaterna wojenna z czasów I wojny światowej	1914-15 r.	Rejestr zabytków nr A-3689 z 05.05.1994 r.
2.	Bajtkowo	Cmentarz wojenny z czasów I wojny światowej	1914-15 r.	Rejestr zabytków nr A-3690 z 05.05.1994 r.
3.	Bajtkowo	Cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX	

²⁰ Por.: T. Żurkowska, Mazurskie cmentarze: symbole w krajobrazie, 2008

			w.	
4.	Barany	cmentarz ewangelicki, dawny z dwiema mogiłami wojennymi z czasów I wojny światowej	poł. XIX w.	
5.	Bartosze	mogiła zbiorowa żołnierzy rosyjskich z czasów I wojny światowej	1914-15 r.	Rejestr zabytków nr A-3216 z 15.11.1991 r.
6.	Bartosze	cmentarz wojenny z czasów I i II wojny światowej	1914-1915 r.	
7.	Bartosze	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
8.	Bartosze	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
9.	Bienie	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
10.	Buczki	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
11.	Chełchły	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	Rejestr zabytków nr A-2616 z 11.01.1989 r.
12.	Chruściele	cmentarz ewangelicki, dawny z mogiłą wojenną z czasów I wojny światowej	poł. XIX w.	
13.	Chrzanowo	cmentarz ewangelicki dawny wraz z drogą dojazdową	poł. XIX w.	Rejestr zabytków nr A-3823 z 26.05.1995 r.
14.	Chrzanowo	cmentarz ewangelicki, rodzinny, dawny	poł. XIX w.	
15.	Ciernie	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
16.	Czaple	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
17.	Guzki	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
18.	Kałęczyny	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
19.	Kałęczyny	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
20.	Karbowskie	Cmentarz wojenny z czasów I wojny światowej	1914-15	Rejestr zabytków nr A-3691 z 05.05.1994 r.
21.	Krokocie	cmentarz ewangelicki, dawny z mogiłami wojennymi z czasów I wojny światowej	poł. XIX w.	
22.	Lega	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	Rejestr zabytków nr A-3171 z 27.06.1991 r.
23.	Lega	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
24.	Lega	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	

25.	Lega	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
26.	Lepaki Małe	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
27.	Lepaki Duże	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
28.	Lepaki Duże	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
29.	Maleczewo	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
30.	Malinówka Wielka	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
31.	Małkinie	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
32.	Miluki	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
33.	Miluki	cmentarz ewangelicki, dawny z mogiłą zbiorową żołnierzy rosyjskich z czasów I wojny światowej	poł. XIX w.	
34.	Mołdzie	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
35.	Mrozy Wielkie	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
36.	Mrozy Wielkie	cmentarz wojenny żołnierzy rosyjskich z czasów I wojny światowej	1914-15	Rejestr zabytków nr A-3409 z 26.10.1992 r.
37.	Nowa Wieś Elcka	mogiła wojenna z czasów I wojny światowej	1915 r.	
38.	Nowa Wieś Elcka	mogiła wojenna z czasów I wojny światowej	1914-15 r.	
39.	Nowa Wieś Elcka	cmentarz ewangelicki z kwaterą wojenna z czasów I wojny światowej	poł. XIX w.	
40.	Oracze	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
41.	Oracze	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
42.	Piaski	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
43.	Pistki	cmentarz ewangelicki, dawny w zespole dworsko-folwarcznym	poł. XIX w.	
44.	Płociczno	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
45.	Przykopka	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
46.	Przykopka	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
47.	Przytuły	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
48.	Regiel	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	

49.	Regielnica	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
50.	Regielnica	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
51.	Rękusy	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
52.	Romejki	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
53.	Ropele	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
54.	Rożyńsk	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
55.	Rymki	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	Rejestr zabytków nr A-3519 z 31.05.1993 r.
56.	Sajzy	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
57.	Sędk	cmentarz ewangelicki, dawny z mogiłą zbiorową z czasów I wojny światowej	poł. XIX w.	
58.	Siedliska	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
59.	Siedliska	cmentarz wojenny z czasów I wojny światowej	1914-15 r.	
60.	Siedliska	mogiła zbiorowa, wojenna z czasów I wojny światowej	1914-15 r.	
61.	Straduny	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	Rejestr zabytków nr A-3162 z 27.06.1991r.
62.	Straduny	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	Rejestr zabytków nr A-3185 z 02.09.1991 r.
63.	Straduny	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
64.	Suczki	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
65.	Szarejki	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
66.	Szarek	cmentarz wojenny z czasów I wojny światowej łącznie z aleją prowadzącą na cmentarz	1914=15 r.	Rejestr zabytków nr A-3214 z 15.11.1991 r.
67.	Szeligi	cmentarz ewangelicki, dawny z mogiłami wojennymi z czasów I wojny światowej	poł. XIX w.	Rejestr zabytków nr A-3167 z 27.06.1991 r.
68.	Śniepie	cmentarz ewangelicki, dawny oraz dwie zbiorowe mogiły żołnierzy niemieckich i rosyjskich z czasów I wojny światowej	poł. XIX w.	Rejestr zabytków nr A-3215 z 15.11.1991 r.
69.	Talki	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
70.	Talusy	cmentarz wojenny z czasów I wojny światowej	1014-15 r.	Rejestr zabytków nr A-3182 z

				2.08.1991 r.
71.	Talusy	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
72.	Tracze	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
73.	Tracze	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
74.	Wityny	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	
75.	Woszczele	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	Rejestr zabytków nr A-3186 z 02.09.1991 r.
76.	Zdedy	cmentarz ewangelicki, dawny	poł. XIX w.	

Tabela 3. Zabytkowe cmentarze na terenie Gminy Elk. Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentacji archiwalnej z WUOZ w Olsztynie, Delegatura w Elku

Zdjęcie 7. Cmentarz ewangelicki w Maleczewie, widok na zachowane nagrobki. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 8. Cmentarz ewangelicki w Baranach, widok na zachowane nagrobki. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 9. Mogiła zbiorowa, wojenna z czasów I wojny światowej w Siedliskach. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 10. Cmentarz wojenny żołnierzy rosyjskich z czasów I wojny światowej w Mrozach Wielkich. Fot. własna, 2024

5.2.3 Zabytki nieruchome

Na terenie Gminy Elk występują liczne zabytki nieruchome o charakterze świeckim i sakralnym. Zasób zabytków nieruchomych obejmuje świątynie, cmentarze, dawne dwory, pałace oraz budynki mieszkalne i gospodarcze z XIX i początku XX wieku, wykonane z cegły, kamienia lub drewna. Na terenie gminy znajdują się też obiekty techniczne, takie jak młyny czy budynki kolejowe, które odzwierciedlają lokalną historię i rozwój infrastrukturalny.

ZABUDOWA MIESZKALNO-GOSPODARCZA

Zdjęcie 11. Budynek mieszkalny z 1936 r. w miejscowości Płociczno. Przykład tynkowanej zabudowy z charakterystycznym dachem typu gambrel z umiejscowioną centralnie wystawką. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 12. Budynek mieszkalny z początku XX wieku w miejscowości Zdedy. Przykład nietynkowanej, ceglanej zabudowy szerokofrontowej o symetrycznej elewacji. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 13. Budynek jałownika w dawnym zespole dworsko-folwarcznym z miejscowości Chojniak, pocz. XX w. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 14. Budynek mieszkalny w typie drewnianej chałupy mazurskiej z końca XIX w., miejscowość Oracze. Fot. własna, 2024

Najbardziej liczną grupę obiektów stanowi zabudowa mieszkalno-gospodarcza. Odnaleźć tu można ślady zabudowy chłopskiej dawnych wsi kolonizacyjnych, głównie o charakterze mało- i średniorolnym, z dużymi zagrodami w obrębie wsi o metryce średniowiecznej. Zachowana do dziś zabudowa mieszkalna i gospodarsko-inwentarska wzniesiona została zasadniczo w okresie XIX w. - 1 ćw. XX w. Dominuje budownictwo murowane, gdzie wśród budynków gospodarczych można spotkać obiekty o pierwotnej ceglano-kamiennej, nieotynkowanej elewacji z zachowanym bogatym detalem architektonicznym. Wśród domów znaleźć można zarówno zabudowę szerokofrontową jak i umiejscowioną szczytowo do drogi. W miejscowości Oracze zachowały się przykłady tradycyjnej drewnianej chałupy mazurskiej o konstrukcji zrębowej. Są one przykładami tradycyjnego rzemiosła ciesielskiego, które stanowi szczególny, zanikający w sposób nieunikniony, zasób dziedzictwa.

ZAŁOŻENIA DWORSKO-FOLWARCZNE

Na terenie gminy zachowały się też założenia dworsko-folwarczne, nadal czytelne w układzie i bezpośrednio wpływające na kompozycję ruralistyczną poszczególnych wsi.

Historyczne założenia obejmowały dwór, folwark, park, aleje dojazdowe, stawy i ogrody. Dwór jako reprezentacyjna siedziba pełnił rolę mieszkalną dla właściciela ziemi. Folwark stanowił obszar gospodarczy z budynkami przeznaczonymi do prowadzenia działalności rolniczej, hodowlanej i przetwórczej. Znajdowały się tam również domy mieszkalne dla robotników gospodarskich i ich rodzin. Park dworski, otaczający dwór,

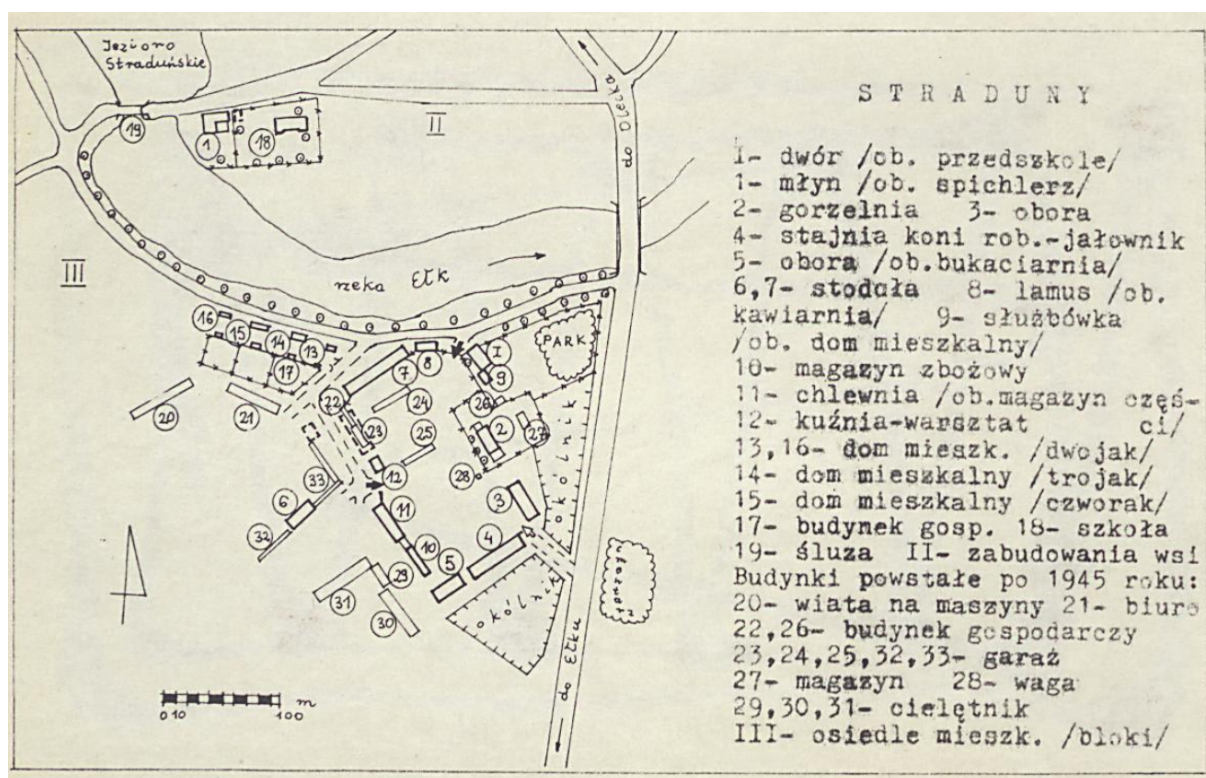
był zaaranżowany estetycznie i pełnił funkcję rekreacyjną. Aleje dojazdowe, prowadzące do dworu, były szerokimi drogami często obsadzonymi drzewami, dodającymi uroku otoczeniu. Założenia te miały na celu stworzenie kompleksu harmonijnie łączącego aspekty reprezentacyjne, mieszkalne i gospodarcze, charakterystycznego dla kultury dworsko-folwarcznej panującej od XVII do początków XX wieku.

Na terenie gminy zachowały się:

- zespół dworsko-folwarczny w Bajtkowie,
- zespół dworsko-folwarczny w Buniakach,
- zespoły dworsko-folwarczne w Chełchach) oraz Chełchach II,
- zespół dworsko-folwarczny w Chojniakach,
- zespół dworsko-folwarczny w Kałęczynach,
- zespół dworsko-folwarczny w Konieczkach (dwór niezachowany),
- zespół dworsko-folwarczny w Ledze,
- zespół dworsko-folwarczny w Maleczewie (dwór niezachowany),
- zespoły dworsko-folwarczne w Nowej Wsi Ełckiej I oraz w Nowej Wsi Ełckiej II (młyński),
- zespół dworsko-folwarczny w Pistkach (dwór niezachowany),
- zespół dworsko-folwarczny w Podgrodziu,
- zespół dworsko-folwarczny w Regielnicy,
- zespół dworsko-folwarczny w Ruskiej Wsi,
- zespół dworsko-folwarczny w Rymkach,
- zespół dworsko-folwarczny w Stradunach,
- zespół dworsko-folwarczny w Szarku,
- zespół dworsko-folwarczny w Szarejkach,
- zespół dworsko-folwarczny w Talusach,
- zespół dworsko-folwarczny w Witynach,
- zespół dworsko-folwarczny w Woszczelach.

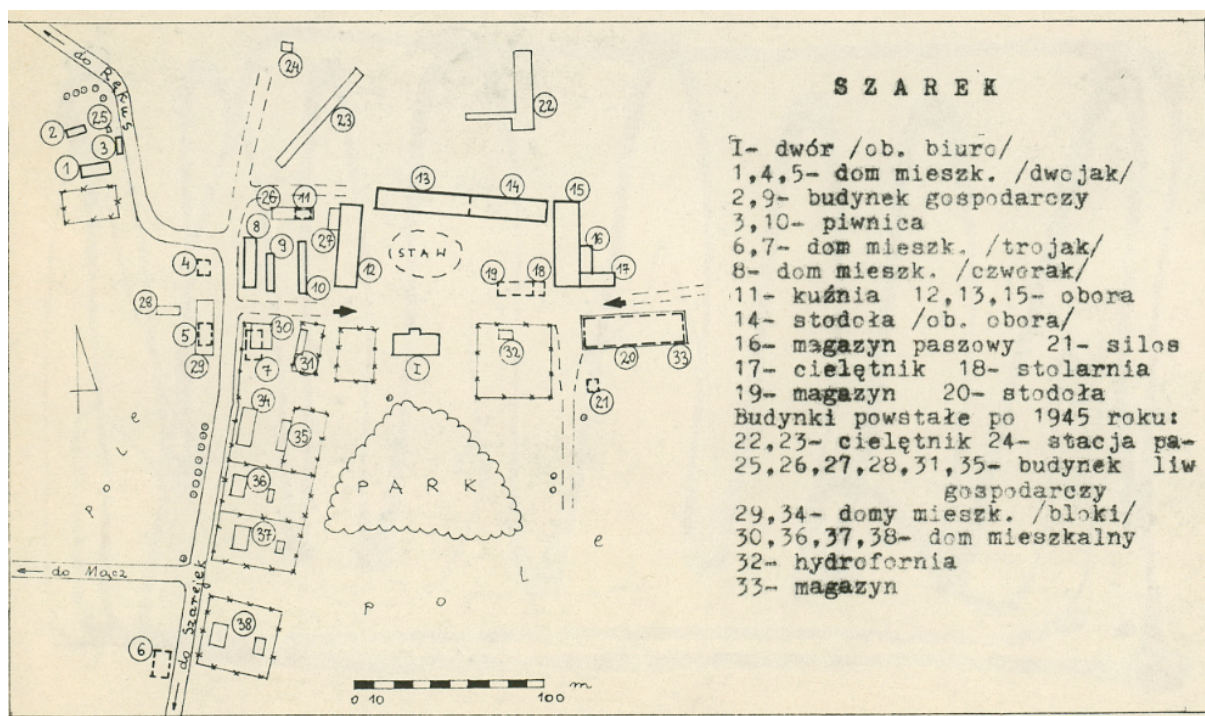
Zdjęcie 15. Dawne założenie dworsko-folwarczne w miejscowości Straduny. Widoczny zachowany dwór, lamus oraz budynki gospodarcze. Zabudowa gospodarcza została częściowo przebudowana na potrzeby PGR i znacznie rozbudowana współcześnie na użytek wytwórni pasz. Fot. własna, 2024

Rysunek 7. Pierwotne założenie dworsko-folwarczne w miejscowości Straduny. Oprac. L. Godzieba, karta wojewódzkiej ewidencji zabytków dla zespołu dworsko-folwarcznego, 1989, archiwum WUOZ Olsztyn, Delegatura w Elku

Zdjęcie 16. Dawne założenie dworsko-folwarczne w miejscowości Szarek. Widoczny zachowany dwór, park oraz budynki gospodarcze. Zabudowa mieszkalna została częściowo przebudowana i rozbudowana. Fot. własna, 2024

Rysunek 8. Pierwotne założenie dworsko-folwarczne w miejscowości Szarek. Oprac. L. Godzieba, karta wojewódzkiej ewidencji zabytków dla zespołu dworsko-folwarcznego, 1989, archiwum WUOZ Olsztyn, Delegatura w Elku

ŚWIĄTYNIE

Ważną grupą zabytków nieruchomych są świątynie wraz z otaczającą zabudową: plebaniami, dzwonniami, ogrodzeniami, kaplicami oraz cmentarzami. Odgrywają one istotną rolę zarówno w wymiarze religijnym, społecznym, jak i kulturowym.

Architekturę sakralną reprezentują dwa dawne kościoły ewangelickie w Bajtkowie i Stradunach. Obecnie funkcję świątyni grekokatolickiej pełni także dawny budynek szkolny w Chrzanowie.

Kościół ewangelicki, ob. rzymskokatolicki parafialny p.w. Matki Bożej Różańcowej wraz z plebanią w Bajtkowie

Kościół oraz plebania wzniesione w 1895 roku dla parafii ewangelickiej. Prawie w 1945 roku przejęli katolicy. Usytuowany na zachodnim skraju wsi, przy drodze prowadzącej do Ełku. Kościół został zbudowany z cegły oraz kamieni polnych, a jego konstrukcja wzmocniona jest dwupoziomowymi przyporami. Budynek posiada trójnawowy układ, oparty na prostokątnym planie, z wieżą zlokalizowaną po stronie zachodniej oraz dwuspadowym dachem, pokrytym dachówką. Prezbiterium, oddzielone od reszty kościoła, mieści drewniany ołtarz soborowy, lektorium oraz figurę Matki Bożej Różańcowej, umieszczoną w centralnym miejscu. Po bokach prezbiterium znajdują się dwa ołtarze boczne – jeden dedykowany Miłosierdziu Bożemu, drugi św. Antoniemu z Padwy, przy którym usytuowana jest chrzcielnica. W nawie głównej, przy północnej kolumnie, znajduje się drewniana ambona, natomiast naprzeciw ołtarza głównego umiejscowiony jest chór muzyczny.

Plebania została wzniesiona wraz z kościołem. Jest to obiekt na rzucie prostokąta z niewielkim ryzalitem przy wejściu. Zbudowany, podobnie jak kościół, z cegły oraz kamieni polnych, kryty dachem dwuspadowym z dachówką ceramiczną.

Kościół ewangelicki, ob. rzymskokatolicki parafialny p.w. MB Królowej Korony Polskiej w Stradunach

W 1487 roku we wsi utworzono kościół filialny, będący pod zarządem parafii w Starych Juchach. Po sekularyzacji Prus przeszedł on w ręce Ewangelików, jednak w 1736 roku strawił go wielki pożar, który zniszczył także wieś Straduny. Odbudowano go w 1738 roku, a po 1945 roku został przejęty przez katolików. Parafia została oficjalnie erygowana 15 maja 1971 roku i od tego momentu należy do zgromadzenia Kanoników Regularnych Laterańskich.

Kościół usytuowany jest w centralnej części wsi, po wschodniej stronie drogi prowadzącej z Ełku do Olecka. Świątynia została wzniesiona z łamanego kamienia polnego, łączonego zaprawą wapienną. Budowla ma formę wydłużonego prostokąta, jest jednoprzestrzenna, a po obu stronach – północnej i południowej – znajdują się dobudówki mieszczące kaplice oraz zakrystię. Dach świątyni jest wysoki, trójspadowy kryty blachodachówką. Kościół jest otoczony kamiennym murem.

Zdjęcie 17. Kościół ewangelicki, ob. rzymskokatolicki parafialny p.w. Matki Bożej Różańcowej w Bajtkowie. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 18. Plebania w zespole kościelnym w Bajtkowie. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 19. Kościół ewangelicki, ob. rzymskokatolicki parafialny p.w. MB Królowej Korony Polskiej w Stradunach. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 20. Budynek szkolny, ob. cerkiew grekokatolicka w Chrzanowie. Fot. własna, 2024

Budynek szkolny, ob. cerkiew grekokatolicka w Chrzanowie

Parafia grekokatolicka w Chrzanowie istnieje od 1947 r. i jest najstarszą parafią działającą na terenach, na których osiedlono ludność grekokatolicką deportowaną podczas Akcji Wisła. Pierwszym duszpasterzem parafii był ks. mitrat Mirosław Ripecki, który w dawnej szkole urządził kaplicę. Dekretem wydanym 17 października 1957 r. przez Prymasa Polski kard. Stefana Wyszyńskiego, delegata Stolicy Apostolskiej dla grekokatolików w Polsce, oficjalnie uznano i zalegalizowano wschodni obrządek. Od roku 1974 do 2009 parafię obsługiwali ojcowie bazylianie.

ZESPOŁY SZKOLNE

Dawne budynki szkolne są ważnym świadkiem historii laicyzacji szkolnictwa związanej z wprowadzeniem powszechnej szkoły ludowej (niem. Allgemeine Volksschule). Prusy jako pierwsze państwo na świecie wprowadziły funkcjonujący system obowiązkowego szkolnictwa. Wzmożony ruch budownictwa szkolnego nastąpił po 1873 r. dzięki uzyskaniu przez Niemcy około pięciu miliardów franków kontrybucji po zakończeniu wojny francusko-niemieckiej (1870–1871). Z tego okresu pochodzą, stojące do dziś liczne budynki szkolne, najczęściej tworzone według typowego projektu: parterowe, na rzucie wydłużonego prostokąta lub litery L, budowane z czerwonej cegły, nietynkowane, kryte wysokim dachem dwuspadowym pod dachówką. Miały poddasza użytkowe ze szczytami także ceglany. Przy wykańczaniu szczytów czasem powielano elementy XVIII i XIX wiecznych mazurskich chałup podcieniowych w formie ozdobnego deskowania. W środku znajdowała się sień główna, stanowiąca oś poprzeczną budynku, dzieląca go na część dydaktyczną i mieszkanie dla nauczyciela.

W Gminie Ełk zachowało się 12 zespołów szkolnych powstałych głównie na początku XX wieku. W ich skład wchodziły szkoły oraz sąsiadujące z nimi budynki gospodarcze. W dużej części zachowały pierwotny układ bryły i nietynkowaną elewację z cegły. Znajdują się w: Baranach, Chełchach, Chrzanowie, Krokociach, Ledze, Nowej Wsi Ełckiej, Piaskach, Rożyńsku, Sajzach, Siedliskach, Szeligach i Zdedach.

Zdjęcie 21. Budynek szkolny w Ledze, obecnie dom mieszkalny. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 22. Budynek szkolny w Piaskach, obecnie pensjonat. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 23. Budynek szkolny w Rożyńsku, obecnie świetlica. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 24. Budynek szkolny w Szeligach, obecnie świetlica. Fot. własna, 2024

ZESPOŁY KOLEJOWE

Stosunkowo liczna w Gminie Ełk jest grupa zespołów budowli i urządzeń kolejowych. W 1868 roku, miasto Ełk uzyskało połączenie kolejowe z Królewcem, poprzez Kętrzyn i Giżycko. Dalej szlak poprowadzono w kierunku południowym do granicy z zaborem rosyjskim. W następnych latach powstały kolejne szlaki i w efekcie stacja ma pięć kierunków. Infrastruktura w miejscowościach okalających Ełk powstała na początku XX wieku.

Zabudowa kolejowa charakteryzowała się prostą, funkcjonalną architekturą z użyciem czerwonej cegły. Budynki stacyjne miały zazwyczaj dwuspadowe dachy, duże okna i dekoracyjne detale, takie jak gzymsy czy łukowe nadproża wykonane z cegły, a ich układ wewnątrz podporządkowany był potrzebom pasażerów i obsługi technicznej. Zabudowa obejmowała również towarzyszące obiekty, takie jak budynki mieszkalne pracowników kolei, magazyny i warsztaty, tworząc spójne i charakterystyczne kompleksy infrastrukturalne.

Zdjęcie 25. Budynek stacji kolejowej w Bajtkowie, Fot. własna, 2024

Zdjęcie 26. Dom pracowników kolejowych w Chrzanowie. Fot. własna, 2024

Do dziś zachowały się budynki kolejowe m.in. w miejscowościach: Bajtkowo, Chrzanowo, Przykopka, Siedliska, Woszczele, Ełk-Szyba.

ZABYTKI TECHNIKI

Zabytkowe budynki przemysłowe stanowią cenne świadectwo rozwoju technologicznego, gospodarczego i społecznego danej epoki.

Budynki przemysłowe są reprezentowane przez młyny w Nowej Wsi Ełckiej i Stradunach oraz gorzelnia w Pistkach i Stradunach.

Młyn wodny w Nowej Wsi Ełckiej

Budynek powstał w 1925 roku prawdopodobnie na miejscu wcześniejszego obiektu. Usytuowany jest w centrum wsi, nad rzeką Ełk. Obiekt o złożonej bryle składający się z części produkcyjnej i mieszkalnej, murowany, tynkowany. Zachowały się do dziś dawne maszyny oraz układ mielny z napędem dwiema wodnymi turbinami pionowymi.

Młyn wodny w Stradunach

Budynek z przełomu XIX i XX wieku, usytuowany w centrum wsi, nad rzeką Ełk. Zbudowany na rzucie litery L, z kamienia i z cegły na zaprawie wapiennej z elementami drewnianymi. Składa się z części produkcyjnej i mieszkalnej. Obecnie częściowo zaadaptowany na elektrownię wodną.

Gorzelnia w Pistkach

Gorzelnia wchodziła w skład zespołu folwarcznego powstałego na początku XIX wieku. Jest to obiekt wybudowany na rzucie prostokąta, dwukondygnacyjny, z kamienia i z cegły, nietynkowany, kryty dachem dwuspadowym. Obecnie wyposażenie na zachowało się, a obiekt pełni funkcję mieszkalną.

Gorzelnia w Stradunach

Gorzelnia została zbudowana w 1929 roku, wchodziła w skład zespołu folwarcznego. Jest to obiekt o typowym dla tej funkcji kształcie, założony na rzucie prostokąta, z wysokim dwuspadowym dachem, z kamienia i z cegły, otynkowany. Wyposażenie przedwojenne zostało zlikwidowane na przełomie lat 60. i 70. XX w.

Zdjęcie 27. Młyn wodny w Nowej Wsi Elckiej ob. opuszczony. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 28. Młyn wodny w Stradunach, ob. częściowo zaadaptowany na elektrownię wodną. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 29. Gorzelnia w Pistkach, ob. dom mieszkalny. Fot. własna, 2024

Zdjęcie 30. Gorzelnia w Stradunach, ob. opuszczona. Fot. własna, 2024

5.2.4 Zabytki ruchome

Zgodnie z art. 3 pkt 1 i 3 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, zabytek ruchomy to rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, będących dziełem człowieka lub związanych z jego działalnością, stanowiących świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej.

Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków podlegają ochronie konserwatorskiej wynikającej z przepisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Właściciel lub posiadacz zabytku ruchomego zobowiązany jest m.in. do:

- zapewnienia warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- zapobiegania zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- udaremniania niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- przeciwdziałania kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- uwzględniania zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Do najcenniejszych zabytków ruchomych z terenu gminy Elk należą wpisane do rejestru zabytków obiekty sepulkralne oraz wyposażenie kościołów:

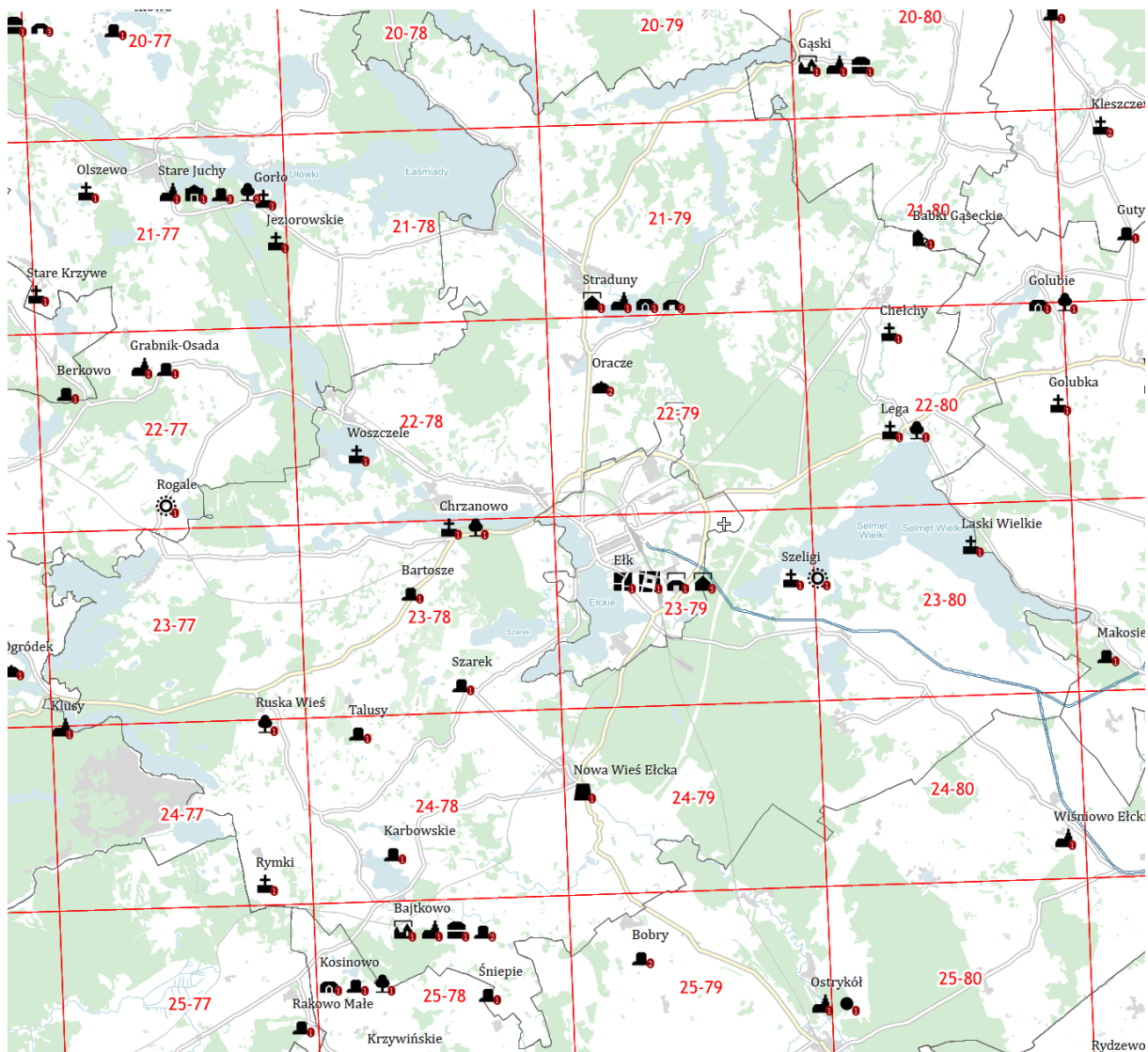
- kwatera żołnierska z I wojny światowej przy kościele parafialnym rzymskokatolickim w Bajtkowie,
- zbiorowa mogiła żołnierzy rosyjskich z I wojny światowej w Bartoszech,
- dwie zbiorowe mogiły żołnierzy niemieckich i rosyjskich z I wojny światowej na cmentarzu ewangelickim w miejscowości Śniepie,
- zabytki rzeźby i malarstwa stanowiące wystroj i wyposażenie kościoła parafialnego w Stradunach,
- zabytki rzeźby, malarstwa i rzemiosła artystycznego stanowiące wystroj i wyposażenie kościoła parafialnego w Stradunach.

5.2.5 Zabytki archeologiczne

Program AZP (Archeologiczne Zdjęcie Polski), wdrażany w Polsce od lat 70 XX- wieku, dzieli teren całej Polski na pola, na których prowadzi się badania powierzchniowe. Ma on na celu lokalizację stanowisk archeologicznych. Wszystkie zlokalizowane stanowiska powinny być ujęte w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego i uwzględnione w gminnych ewidencjach zabytków. Baza danych AZP jest bazą otwartą. Dołączane są do niej ciągle nowe informacje pochodzące z kolejnych badań i weryfikacji badań wcześniejszych. Baza stanowi źródło aktualnej wiedzy o terenie i stanowi podstawę kolejnych etapów badawczych:

- kwerendy archiwalnej w muzeach, instytucjach publicznych i publikacjach,
- badań powierzchniowych.

Z punktu widzenia ochrony dziedzictwa kulturowego szczególny problem stwarzają nieruchome zabytki archeologiczne, czyli materialne pozostałości dawnego środowiska osadniczego. Ze względu na pełnione dawniej funkcje wyróżniamy ich różne rodzaje: grodziska - pozostałości grodów, cmentarzyska, pozostałości osad wiejskich, miast itd. Można je podzielić na zabytki niewidoczne w krajobrazie i widoczne - zabytki o własnej formie krajobrazowej: głównie są to pozostałości dawnych konstrukcji o różnorodnym przeznaczeniu, takich jak wały kamienne, ziemne, drewniano - ziemne, pozostałości infrastruktury osadniczej, mostów, dróg, grobli, a także ślady związane z kulturą symboliczną (niematerialną) w postaci pozostałości dawnych miejsc kultu, cmentarzy (nasypy kurhanów), itp.

Rysunek 9. Obszary AZP na terenie Gminy Elk (źródło: Portal mapowy NID <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>)

Stanowiska archeologiczne podlegają stałym zagrożeniom z powodu intensyfikacji działalności przemysłowej, rolniczej i urbanistycznej. Zgodnie z art 6 pkt 3 *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* wszystkie zabytki archeologiczne, bez względu na stan zachowania podlegają ochronie i opiece. Zasięg stanowisk na mapach, wyznaczony na podstawie badań powierzchniowych, winien być traktowany orientacyjnie, gdyż pozostałości osadnictwa mogą także wystąpić poza wytyczonymi ich granicami.

Na terenie Gminy Elk zlokalizowanych jest 409 stanowisk archeologicznych, w tym cztery wpisane do rejestru zabytków archeologicznych.

Gmina Elk znajduje się na poniższych 19 obszarach Archeologicznego Zdjęcia Polski:

	20-78	20-79	
	21-78	21-79	21-80
22-77	22-78	22-79	22-80
23-77	23-78	23-79	23-80
24-77	24-78	24-79	24-80
	25-78	25-79	

Obszar gminy Ełk został stosunkowo dobrze zbadany pod kątem archeologicznym. Badania terenowe wskazanych terenów prowadzone były od lat 80. XX wieku po lata 10. XXI wieku. W ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski systematyczne badania powierzchniowe objęły około 50% terenu gminy, a prace wykopaliskowe prowadzone były w kilku miejscach, m.in. w Milukach i Bajtkowie. Na terenie gminy zlokalizowano 409 stanowisk archeologicznych, z czego znaczna część pochodzi z epoki kamienia, są to głównie obozowiska z późnego paleolitu i mezolitu. Oprócz nich odkryto również obiekty z późniejszych okresów, szczególnie z czasów rzymskich oraz średniowiecza. Najwięcej stanowisk archeologicznych zarejestrowano w Stradunach (50), Milukach (21) i Sędkach (16). Cztery z tych stanowisk zostały wpisane do rejestru zabytków archeologicznych:

- Bajtkowo st. 1, AZP 25-78/1,
- Ełk st. 3, AZP 23-79/2, (stanowisko częściowo na obszarze Miasta Ełk),
- Ełk st. 4, AZP 23-79/3, (stanowisko częściowo na obszarze Miasta Ełk),
- Szeligi st. 1, AZP 23-79/10.

Wysokie walory krajobrazowe mają także domniemane grodziska, kopce i kurhany w takich miejscowościach jak Bajtkowo (grodzisko), Buczki (kurhan i grodzisko), Lędze (kopiec-grodzisko oraz grodzisko), Malinówka Wielka (kurhan i grodzisko), Mąki (kurhan), Mrozy Wielkie (grodzisko), Pistki (cmentarzysko kurhanowe), Oracze (kurhan), Płociczno (kurhan), Przytuły (cmentarzysko kurhanowe i kurhan), Regielnica (kurhan), Rydzewo (kurhan), Straduny (grodzisko), Talusy (grodzisko), Woszczela (kurhany) oraz Wiśniowo Ełckie (cmentarzysko kurhanowe). Pozostałe stanowiska nie posiadają widocznej formy terenowej. Do najciekawszych pod względem poznawczym zalicza się: obozowisko od mezolitu po epokę brązu oraz osadę z okresu rzymskiego w Giżach (st. 4), obozowisko mezolityczne oraz osady z neolitu, epoki brązu, okresu rzymskiego, wędrowek ludów i wczesnego średniowiecza w Milukach (st. 4), obozowisko z epoki kamienia, średniowieczną osadę oraz nowożytną hutę szkła w Sajzach (st. 12), a także wielokulturowe stanowisko w Stradunach.

Na szczególną uwagę zasługują liczne pozostałości bytności Jaćwingów, ludu zaliczanego do kręgu kultur zachodniobałtyjskich. Zamieszkiwali oni w średniowieczu tereny dzisiejszej północno-wschodniej Polski, Litwy oraz zachodniej Białorusi, w regionie zwanym Jaćwieżą. Byli wojowniczym i niezależnym plemieniem, znanym z łupieżczych wypraw oraz umiejętności jeździeckich. Gospodarka Jaćwingów opierała się na rolnictwie, hodowli, myślistwie oraz handlu. Ich osady często miały formę obronnych grodzisk, a religia opierała się na kulcie przyrody.

Jaćwingowie praktykowali chowanie zmarłych na cmentarzyskach kurhanowych. W obrębie kurhanów umieszczano również różne przedmioty, takie jak broń, biżuterię czy naczynia, które miały zapewnić zmarłą wygodę w zaświatach i świadczyć o jego statusie społecznym. Kurhany były budowane jako wyraźne wzniesienia w terenie, co miało na celu oddanie czci zmarłym oraz zaznaczenie ich obecności w krajobrazie. Tego rodzaju cmentarzyska pełniły nie tylko funkcje rytualne, ale także społeczne, będąc miejscem spotkań i pamięci o przodkach. Z czasem praktyki te uległy modyfikacjom pod wpływem chrystianizacji oraz kontaktów z innymi kulturami. W XIII wieku Jaćwingowie zostali ostatecznie podbici przez Krzyżaków i Księstwo Polskie, co doprowadziło do ich wyniszczenia i asymilacji przez sąsiednie ludy. Na terenie gminy Ełk zachowały się do dziś liczne ślady bytności Jaćwingów na tym terenie w postaci reliktów grodzisk, osad oraz kurhanów.

5.2.6 Dziedzictwo niematerialne

Niematerialne dziedzictwo kulturowe, choć trudne do zdefiniowania, jest niezmiennie istotne w procesie kształtowania tożsamości każdej grupy społecznej i jednostki. Przetwarzanie dziedzictwa niematerialnego w jego wielkim bogactwie jest warunkiem utrzymania różnorodności kulturowej w obliczu postępującej globalizacji. Wzajemne zrozumienie niematerialnego dziedzictwa kulturowego różnych społeczności pomaga w prowadzeniu międzykulturowego dialogu i zachęca do wzajemnego poszanowania innych sposobów życia²¹. Ta wartość niematerialnego dziedzictwa kulturowego dostrzeżona została przez UNESCO, które w 2003 r. uchwaliło Konwencję w sprawie ochrony tego dziedzictwa, opracowując jednocześnie jego definicję, która brzmi:

Niematerialne dziedzictwo kulturowe oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne

²¹ Niematerialne dziedzictwo kulturowe, Narodowy Instytut Dziedzictwa;
https://niematerialne.nid.pl/Dziedzictwo_niematerialne/ [dostęp 20.06.2023]

*dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności. Dla celów niniejszej Konwencji, uwaga będzie skierowana wyłącznie na takie niematerialne dziedzictwo kulturowe, które jest zgodne z istniejącymi instrumentami międzynarodowymi w dziedzinie praw człowieka, jak również odpowiada wymogom wzajemnego poszanowania między wspólnotami, grupami i jednostkami, oraz zasadom zrównoważonego rozwoju.*²²

Zdefiniowanie dziedzictwa niematerialnego dedykowanego danemu obszarowi jest zadaniem trudnym, wymagającym wręcz osobnej monografii. Często drobne z perspektywy całości aspekty powodują zupełną zmianę punktu widzenia i rozumienia danego zjawiska.

Teren Warmii i Mazur to obszar o unikalnym w skali kraju postmigracyjnym charakterze, który w wielu aspektach nadal pozostaje obszarem nienależycie rozpoznanym pod względem kulturowym. Jest to region o przerwanej ciągłości osadniczej, który nie sprzyja poszukiwaniom „tradycyjnych tradycji”, wyrastających z charakteru i funkcjonowania kultury ludowej w XIX i pierwszej połowie XIX wieku, właściwych kulturze długiego trwania, które możemy zaobserwować choćby na Kaszubach, Podlasiu czy Lubelszczyźnie. Tzw. neoregiony, czyli obszary, gdzie doszło do wielkich migracji ludności w wyniku II wojny światowej charakteryzuje oddzielenie dziedzictwa niematerialnego od dziedzictwa materialnego, powstałe na skutek zmian struktury narodowościowej, etnicznej i regionalnej, zderzenia różnych wzorów kulturowych, tradycji, postaw oraz dezintegrację i tworzenie nowych społeczności.

Od 2011 roku, po ratyfikacji przez Polskę Konwencji UNESCO w sprawie niematerialnego dziedzictwa kulturowego, pojawiła się debata dotycząca tego, że zapisy Konwencji w pewnym zakresie nie przystają do realiów obszarów, które zostały przyłączone do Polski po II wojnie światowej, a stanowią obecnie ok. 33% powierzchni kraju. Kwestionowany został zapis dotyczący międzypokoleniowego przekazu kulturowego wskazanego jako nadrzędny czynnik definiujący niematerialne dziedzictwo kulturowe. Definicja ta zawiera element wykluczający dziedzictwo społeczności postmigracyjnych, które obecnie zamieszkują te tereny. Po zakończeniu II wojny światowej na te tereny przybyli nowi osadnicy m.in. z Kresów Wschodnich, regionów centralnych i południowo-wschodnich Polski, Ukraińcy przesiedleni w ramach akcji „Wisła”, a także zesłańcy powracający z głębi ZSRR czy reemigranci i robotnicy przymusowi z Niemiec. W tym samym czasie miał miejsce proces wysiedlania z tych terenów ludności rodzimej, głównie pochodzenia niemieckiego, która była depozytariuszami miejscowych tradycji ujawniających się w wymiarze etnicznym i narodowym, wyznaniowym, a także lokalnym czy regionalnym. Ludność napływowa natomiast przywiozła zupełnie inne dziedzictwo niematerialne, funkcjonujące dotychczas w całkiem innych realiach społecznych, kulturowych i środowiskowych. Na skutek migracji zostało ono umiejscowione w zupełnie w obcym i niezrozumiałym krajobrazie kulturowym. Dziedzictwo niematerialne na skutek dwustronnego rozbicia grup i wspólnot tradycyjnych: ludności wysiedlanej oraz masowo migrującej na nowe tereny, nabrało na tych terenach unikatowego charakteru.

Współcześnie owo dziedzictwo jest jednym z najważniejszych czynników kształtujących nowe tożsamości mieszkańców i pozwalających na wytworzenie wspólnotowości w neoregionach. Społeczności regionalne podejmują się rekonstrukcji czy odtwarzania tradycji dawnych, charakterystycznych dla tych ziem przed 1945 r., tworzą tradycje nowe – wynalezione po 1945 r. – lub kreują takie, które są pewnego rodzaju kompilacją starych i nowych tradycji (na zasadzie negocjacji kulturowej).

GWARA MAZURSKA

Gwara mazurska, używana przez polskich osadników w Prusach Książęcych, głównie z północnego Mazowsza, kształtowała się pod wpływem literackiego języka polskiego aż do końca XVIII wieku, z nielicznymi zapożyczeniami z języka pruskiego i niemieckiego. Wraz z postępującą germanizacją od XIX wieku, gwara ta była wypierana przez język niemiecki, a liczba germanizmów w niej wzrosła. Według niemieckich źródeł, już w 1900 roku była w zaniku, choć dane te mogą być zaniżone, gdyż osoby dwujęzyczne uznawano za Niemców. Po 1944 roku gwara praktycznie zanikła wraz z wyjazdem około 160 tysięcy Mazurów do Niemiec. Obecnie szacuje się, że gwara mazurska jest znana przez 10–15 tysięcy osób, a językoznawcy zaliczają ją do dialektów mazowieckich języka polskiego.

²² Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r;
https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencja_o_ochronie_dz._niemater_2003.pdf
[dostęp 10.10.2022]

W ostatnich latach zrodziło się kilka inicjatyw, mających na celu uratowanie gwary mazurskiej od całkowitej zagłady. Dialekt ten promowany jest m.in. podczas odbywającego się od 2015 roku Festiwalu Kultury Mazurskiej w Sorkwicach. W 2016 roku utworzono Związek Mazurski, który upowszechnia kulturę i mowę Mazurów, a swoją siedzibę ma obecnie w Szczytnie. W 2019 roku wydano pierwszy w powojennej historii „Słownik mowy mazurskiej”. W 2019 roku Elckie Centrum Kultury w ramach projektu „PRZYWRÓCIĆ ZAPOMNIANE – MAZURSKO GODKA” wydało publikację pt. „MAZURSKI FÉBEL abo MAZURSKÁ FIBLA, czyli ELEMENTARZ mowy mazurskiej”

Gwara mazurska posiada wiele wspólnych cech z gwarą warmińską i kurpiowską. Najważniejsze cechy gwary mazurskiej²³:

- mazurzenie – proces fonetyczny polegający na wymawianiu zamiast spółgłosek dźwiękowych {sz}, {cz}, {ż}, {dż} głosek zębowych: {s}, {c}, {z}, {d}. Na przykład: „czepek” jako cepek, „szyja” jako syja, „życie” jako zycie,
- asynchroniczna wymowa spółgłosek b', p', f, w' – bj/bź, pj/pś, fj/fś, wj/wź,
- niekiedy intensywne zmiękczenie k, g, ch w ć, dź, ś (proces ten jest podobny do zmiękczeń w kaszubszczyźnie),
- labializacja samogłoski o (niekiedy też i u) w nagłosie,
- samogłoska y upodobniła się do i,
- przed spółgłoską ł samogłoski i oraz y wymawiane były jako u, np. buł, zuł (był, żył),
- odnosowanie samogłosek nosowych ą i ę, wymawiane są one jako o i e,
- obecność samogłoski é (e pochylonego), najczęściej w narzędniku przymiotników, np. nasémi, dobrémi,
- w dopełniaczu i celowniku rzeczowników rodzaju żeńskiego w liczbie pojedynczej końcówka -ej przeszła w -i, np. nasi, doberi,
- ó (o pochylone) wymawiane było albo jako ů (samogłoska pośrednia pomiędzy o i u) albo jako u (tak jak ogólnopolskie ó),
- m' (miękkie m) wymawiane było albo jako mń albo ń, np. mniasto/niasto (miasto),
- ř (rz) wymawiane było jako rż, np. grżip (grzyb), ale z czasem upodobniło się do ż (tak jak w języku ogólnopolskim), które jednak nie ulega mazurzeniu,
- zamiana zbitki spółgłoskowej kt w cht, np. chto (kto),
- przejście -jd- w -ńd-, np. przyńdo (przyjdą),
- silne utrzymanie e ruchomego w końcówkach takich jak -ek, np. Łek – Łku, por. ogólnopolskie lek – leku,
- liczne germanizmy (z dialektu dolnopruskiego) i bałtyzmy (z języka pruskiego i jaćwieskiego), obecne nawet w podstawowej komunikacji.

WIERZENIA, PRZESĄDY I ZWYCZAJE MAZURSKIE

Ważną częścią dziedzictwa oprócz zabytków, dzieł sztuki i kolekcji cennych eksponatów jest tradycja, żywe niematerialne przejawy kultury odziedziczone po przodkach i przekazywane kolejnym pokoleniom. Należą do nich m.in. wierzenia, przesady i zwyczaje. Wierzenia to zbiór przekonań dotyczących nadprzyrodzonych sił, które wpływają na życie ludzi, często związane z religią lub mitologią. Przesady to przekonania o związkach przyczynowo-skutkowych, które wywodzą się lub nawiązują do dawnych wierzeń i rytuałów kultury magicznej. Zwyczaje to utrwalone w danej społeczności, tradycyjne praktyki, rytuały i obrzędy, które regulują codzienne życie i relacje społeczne.

Wierzenia, przesady i zwyczaje mazurskie powstały w wyniku wielowiekowego przenikania się różnych wpływów kulturowych, religijnych i etnicznych, jakie miały miejsce na terenach Mazur. Na ich rozwój wpłynęła przede wszystkim chrystianizacja, która wprowadziła elementy religii katolickiej i protestanckiej, a także wcześniejsze wierzenia pogańskie, szczególnie Jaćwingów i Prusów, które pozostały w pamięci lokalnych społeczności. Dużą rolę odegrały też przybywające w średniowieczu fale osadników z północnego Mazowsza, którzy wprowadzili swoje tradycje i obrzędy. W efekcie tego procesu powstał unikalny zbiór wierzeń i praktyk, w którym chrześcijaństwo łączyło się z dawnymi, lokalnymi przekonaniami, a życie codzienne przeplatało się z wiarą w siły natury i magię.

Wierzenia i przesady mazurskie zostały dobrze opisane w literaturze. Za przykłady mogą posłużyć poniższe fragmenty²⁴:

²³ K. Polański (red.), Encyklopedia językoznawstwa ogólnego, wyd. 2, Wrocław: Ossolineum, 1999

Gdy ktoś dopuszczał się krzywoprzysięstwa, w jego pobliżu zaś znajdowała się nabita broń, wówczas broń ta wypalała i kula trafiała w krzywoprzysięcę. Stąd powstał bardzo pospolity sposób zaklinania się: „Mogę na to przysiąc przy stu strzelbach”.

- Był zwyczaj kłaść noworodkowi śpiwnik pod głowę, ażeby nie przyszedł diabeł, nie zabrał dziecka i na jego miejsce nie włożył do kołyski podrzutka.
- Każdy większy obszar wody, według ludowych wierzeń, miał swojego topicha. Wiara ta była bardzo rozpowszechniona, a ludzie, mieszkający w bezpośrednim sąsiedztwie jezior lub rzek, byli najmocniej przekonani o istnieniu tam owych istot. Miejsca najbardziej niebezpieczne i głębokie, gdzie zwykle najbardziej nieokielznane gnają fale, bywały siedliskami topichów.
- Gdy powstawał powietrzny wir, winne temu były siły demoniczne. Na Mazurach słyszało się wówczas pospolicie wyrażenie: „diabeł jedzie na wesele”. Gdy wichur był tak silny, że porywał i unosił piasek, mówi się: „koń leci przez chmury”.
- Znaleziona podkowa, przybita gwoździami do progu domu końcami na zewnątrz, przynosiła szczęście; do kupca np. sprowadza licznych gości i bogatych klientów.
- Kiedy ktoś cierpiał na jakąś ciężką chorobę, oddzierało się kawałek jego koszuli i zawieszało się go albo i całą koszulę na rozdrożu, na drzewie albo na drogowskazie. Do materiału wtykano igłę, a pod nim kładło się złotą monetę. Lud uważał, że w ten sposób zabiera się choremu jego chorobę. Przechodnie bardzo uważali, żeby nie dotknąć takiego materiału, lub nie ruszyć pieniędzy, gdyż mogliby zabrać z sobą chorobę.
- Specyfiką polsko-mazurskiego kalendarza niewystępującą u innych narodów było wyraźne określenie licznych nieszczęśliwych dni. Najgorsze z niedobrych dni były: 1 kwietnia, kiedy powiesił się Judasz - zdrajca; 1 sierpnia, w którym Kain zabił swego brata Abła i 1 grudnia, w którym z ziemi starta została Sodoma.

WYDARZENIA KULTURALNE I RELIGIJNE

Wydarzenia kulturalne, takie jak festiwale, koncerty czy ceremonie oraz obrzędy, ceremonie i praktyki religijne są platformą do ożywiania dziedzictwa niematerialnego i integrowania społeczności.

Do najważniejszych wydarzeń z terenu gminy należą:

- Gminne święto plonów tzw. dożynki gminne,
- Obchody Bożego Narodzenia z jarmarkiem,
- Obchody Wielkiej Nocy z jarmarkiem,
- Obchody Narodowego Święta Niepodległości.

²⁴ Za: J. Sembrzycki, Ueber masurische Sagen, w: Altpreussische Monatsschrift, Oktober-Dezember, Bd. 23. Ferd. Beyer's Buchhandlung. Königsberg 1886; M. Töppen, Wierzenia mazurskie z dodatkiem, zawierającym klechdy i baśnie Mazurów. Druk Józefa Jeżyńskiego Warszawa 1894

Zdjęcie 31. Tradycyjne wieńce dożynkowe przygotowywane na święto plonów. Źródło: Strona internetowa Gminy Elk, <https://elk.gmina.pl/aktualnosci/dozynki-gminy-elk-ad-2023-za-nami.html>

DZIAŁALNOŚĆ INSTYTUCJI SAMORZĄDOWYCH, STOWARZYSZEŃ, INNYCH GRUP FORMALNYCH I NIEFORMALNYCH

Centrum Kultury Gminy Elk z siedzibą w Stradunach powstało 1 stycznia 2004 r. z połączenia zlikwidowanych: Domu Kultury w Stradunach i Domu Kultury w Nowej Wsi Elckiej. Do podstawowych zadań Centrum należy rozpowszechnianie, rozbudzanie i zaspokajanie potrzeb oraz zainteresowań społeczno-kulturowych poprzez m.in.:

- prowadzenie edukacji kulturowej i społecznej mieszkańców Gminy,
- popularyzację i promocję twórczości artystycznej ze wszystkich dziedzin sztuki,
- stałą pomoc metodyczną dla amatorskiego ruchu artystycznego, grup twórczych i środowiskowych oraz tworzenie warunków do rozwoju twórczości, folkloru, rękodzieła ludowego i artystycznego,
- gromadzenie i wykorzystywanie zasobów informacyjnych dotyczących zjawisk kulturowych i społecznego środowiska lokalnego,
- promowanie, wspieranie i realizowanie projektów aktywizujących i integrujących społeczność Gminy,
- prowadzenie i promowanie zespołów artystycznych oraz opieka nad amatorskim ruchem artystycznym i twórczością ludową,
- współdziałanie z innymi instytucjami kultury i innymi organizacjami w zakresie zaspokojenia potrzeb społecznych, kulturalnych, edukacyjnych wspierających rozwój lokalny,
- realizowanie projektów z zakresu tradycji narodowej i lokalnej oraz ochrony dziedzictwa narodowego.

Biblioteka Publiczna Gminy Elk z siedzibą w Nowej Wsi Elckiej pełni kluczową rolę w promocji czytelnictwa i edukacji kulturalnej w społeczności lokalnej, jest archiwum lokalnej historii, gromadzi dokumenty związane z miejscowym dziedzictwem kulturowym. Biblioteka poza rozpowszechnianiem książki i czytelnictwa, udzielaniem informacji, ściśle współpracuje z instytucjami działającymi na terenie gminy, organizuje różne wydarzenia kulturalne na rzecz społeczności gminy.

Na terenie gminy funkcjonuje sieć bibliotek składająca się z:

- Biblioteki Głównej w Nowej Wsi Elckiej,
- Filii BPGE w Stradunach,
- Punktu Bibliotecznego w Reglu,
- Punktu Bibliotecznego w Woszczelach.

Szkoły podstawowe i przedszkola pełnią kluczowe funkcje kulturalne, będąc integralną częścią życia społeczności lokalnej. Organizują przedstawienia, akademie i festiwale, umożliwiając uczniom rozwijanie umiejętności artystycznych i kulturalnych. Wspierają lokalne tradycje poprzez uczestnictwo w świętach i obchodach związanych z dziedzictwem kulturowym regionu. Przez organizację konkursów, wystaw i prezentacji artystycznych angażują uczniów w działalność kulturalną. Współpracują z lokalnymi instytucjami kultury, bibliotekami i muzeami, ułatwiając uczniom dostęp do zasobów kulturalnych. Kształtują świadomość kulturową uczniów, ucząc szacunku dla różnorodności i dziedzictwa kulturowego. Organizują zajęcia poświęcone lokalnej historii, folklorowi i tradycjom, rozbudzając zainteresowanie miejscową kulturą. Poprzez działania artystyczne, muzyczne i teatralne, szkoły na wsi promują rozwój wyobraźni i kreatywności uczniów. Stanowią miejsce spotkań społeczności, organizując imprezy kulturalne otwarte dla rodziców, mieszkańców wsi i lokalnej społeczności. Na terenie Gminy Elk funkcjonują:

- Zespół Szkół Samorządowych w Stradunach,
- Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II przy Zespole Szkół Samorządowych w Stradunach,
- Zespół Szkolno-Przedszkolny w Nowej Wsi Elckiej,
- Szkoła Podstawowa im. Jana Brzechwy w Nowej Wsi Elckiej,
- Szkoła Podstawowa im. Ks. Jana Twardowskiego w Woszczelach,
- Szkoła Podstawowa im. Lecha Aleksandra Kaczyńskiego w Chełchach,
- Szkoła Podstawowa im. Szarych Szeregów w Mrozach Wielkich,
- Niepubliczna Szkoła Podstawowa im. rtm. Witolda Pileckiego w Rękusach,

Koła Gospodyń Wiejskich angażujące się w różnorodne działania społeczne, kulturalne i edukacyjne. Ich głównym celem jest integrowanie społeczności lokalnej i rozwijanie współpracy między mieszkańcami wsi. Kobiety zaangażowane w KGW organizują spotkania i warsztaty, mające na celu rozwijanie wiedzy i umiejętności w zakresie kuchni regionalnej i promowania tradycji ludowych. KGW działają także na rzecz poprawy warunków życia i pracy kobiet na wsi. Na terenie Gminy Elk działają:

- KGW Stradunianki,
- KGW Zgoda w Reglu,
- KGW w Przykopcze,
- KGW w Chełchach,
- KGW w Bartoszech,
- KGW Nowowianki w Nowej Wsi Elckiej.

Świetlice wiejskie mające na celu integrację środowiska lokalnego, inicjowanie aktywności mieszkańców działających na rzecz wsi, wspieranie inicjatyw lokalnych oraz prowadzenie działalności kulturalno – oświatowej i sportowo – rekreacyjnej. Na terenie gminy działają świetlice w miejscowościach: Barany, Chojniak, Kałęczyny, Lega, Mostołty, Mołdzie, Mrozy Wielkie, Regiel, Regielnica, Rożyńsk, Ruska Wieś, Siedliska, Woszczele.

Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania „Lider w EGO” jest organizacją pozarządową, działającą w jednym z najbardziej charakterystycznych subregionów województwa warmińsko-mazurskiego, obejmującym trzy powiaty: elcki, gołdapski, olecki. W granicach obszaru EGO o łącznej powierzchni 2738 km² i zamieszkałego przez ponad 92 tysiące osób sąsiaduje ze sobą 11 gmin: Elk, Olecko, Gołdap, Banie Mazurskie, Dubeninki, Prostki, Stare Juchy, Kalinowo, Wieliczki, Świętajno, Kowale Oleckie. Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania „Lider w EGO” działając na rzecz obszarów wiejskich ma na celu ochronę oraz promocję środowiska naturalnego, krajobrazu i zasobów historyczno – kulturowych.

5.3 Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definiuje w art. 7 następujące formy ochrony:

- 1) wpis do rejestru zabytków;
- 1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;

- 2) uznanie za pomnik historii;
- 3) utworzenie parku kulturowego;
- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na terenie Gminy Ełk nie odnotowuje się:

- wpisu na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznania za pomnik historii;
- utworzenia parku kulturowego, który może być utworzony na podstawie uchwały Rady Gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków w myśl art. 16, ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami precyzuje zapisy dotyczące rejestru zabytków w art. 9 oraz art. 10. Poniżej przytoczono najważniejsze zapisy odnoszące się do zabytków rejestrowych.

Art. 9 ust. 1: Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy.

Art. 10 ust. 1: Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku.

W Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Olsztynie prowadzone są trzy rejestry zabytków:

- rejestr zabytków nieruchomych (księga A),
- rejestr zabytków ruchomych (księga B),
- rejestr zabytków archeologicznych (księga C).

Zabytki nieruchome z terenu gminy wpisane do rejestru zabytków:

Bajtkowo	- kościół ewangelicki, ob. rzym.-kat. pw. MB Różańcowej, 1895, nr rej.: 652 z 10.03.1989 - cmentarz, nr rej.: jw. - plebania, 1895, nr rej.: 1030 z 26.05.1995 - cmentarz wojenny z I wojny światowej, przy szosie ełckiej, 1915, nr rej.: A-992 z 5.05.1994 - kwatera żołnierska z I wojny światowej, przy kościele par., nr rej.: A-993 z 5.05.1994
Bartosze	- zbiorowa mogiła żołnierzy rosyjskich z I wojny światowej, nr rej.: A-870 z 15.11.1991
Chelchy	- cmentarz ewangelicki, nr rej.: 644 z 11.01.1989
Chrzanowo	- cmentarz ewangelicki z drogą dojazdową, XIX, nr rej.: A-1028 z 26.05.1995
Karbowskie	- cmentarz wojenny z I wojny światowej, nr rej.: A-994 z 5.05.1994
Lega	- cmentarz ewangelicki, nr rej.: A-810 z 27.06.1991 - park dworski, nr rej.: 588 z 31.03.1987
Nowa Wieś Elcka	- młyn wodny, 1925, nr rej.: A-957 z 24.05.1993
Oracze	- dom nr 13, drewn., XIX, nr rej.: 315 z 27.11.1966
Ruska Wieś	- park dworski, nr rej.: 601 z 12.11.1988
Rymki	- cmentarz ewangelicki, pocz. XX, nr rej.: A-960 z 31.05.1993
Straduny	- kościół ewangelicki ob. rzym.-kat. par. pw. MB Królowej Polski, nr rej.: 316 z 30.11.1966 i 39 z 24.05.1979 - cmentarz ewangelicki, na pn. krańcu wsi, nr rej.: A-811 z 27.06.1991 - cmentarz ewangelicki, na pd. krańcu wsi, nr rej.: A-835 z 2.09.1991 - zespół dworski, XIX/XX, nr rej.: A-1050 z 24.04.1996: - dwór - gorzelnia - łamus - 3 obory - cieleśnik

	- park, nr rej.: A-431 z 12.11.1985 - młyn wodny, później magazyn, ob. nieużytkowany, 2 poł. XIX, nr rej.: A-4477 z 26.09.2007
Szarek	- cmentarz wojenny z I wojny światowej (żołnierzy niemieckich, nr rej.: A-869 z 15.11.1991
Szeligi	- cmentarz ewangelicki, nr rej.: A-812 z 27.06.1991
Śniepie	- 2 mogiły wojenne z I wojny światowej na cmentarzu ewangelickim, nr rej.: A-868 z 15.11.1991
Talusy	- cmentarz wojenny z I wojny światowej, nr rej.: A-831 z 23.08.1991
Woszczele	- cmentarz ewangelicki, nr rej.: A-836 z 2.09.1991

Na terenie Gminy Elk znajdują się również 4 stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków archeologicznych:

- Bajtkowo st. 1, AZP 25-78/1,
- Elk st. 3, AZP 23-79/2, (stanowisko częściowo na obszarze Miasta Elk),
- Elk st. 4, AZP 23-79/3, (stanowisko częściowo na obszarze Miasta Elk),
- Szeligi st. 1, AZP 23-79/10.

Każdy zabytek rejestrowy powinien być w odpowiedni sposób oznaczony. w tym zakresie regulują to przepisy zawarte w Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków.

Znak ten ma kształt pięciokątnej tarczy skierowanej ostrzem w dół, w górnej części napis: „ZABYTEK CHRONIONY PRAWEM” poniżej błękitna tarcza herbowa złożona z kwadratu i umieszczonego nad nim trójkąta. Błękitna Tarcza (*Blue Shield*) jest kulturowym odpowiednikiem Czerwonego Krzyża. Jest to symbol ochrony określony w Konwencji haskiej z 1954 r. (Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisana w Hadze dnia 14 maja 1954 r.). Zgodnie z zapisami Konwencji, znak Błękitnej Tarczy służy dla oznakowania obiektów kultury, aby zapewnić im ochronę przed atakiem w razie konfliktu zbrojnego. Autorem emblematu jest Polak, profesor Jan Zachwatowicz, w tamtym okresie Generalny Konserwator Zabytków, uczestnik Konferencji międzyrządowej w sprawie ochrony dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podczas której została uchwalona Konwencja haska z 1954 r.²⁵

Zdjęcie 32. Wzór znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków

Zgodnie z art. 12 ustawy w kompetencji Starostów jest umieszczenie na zabytku wpisanym do rejestru zabytków znaku informującego o tym, iż zabytek ten podlega ochronie.

Z przeprowadzonej na potrzeby aktualizacji gminnej ewidencji zabytków inwentaryzacji terenowej w 2024 r. wynika, że żaden z obiektów wpisanych do rejestru zabytków nie jest oznakowany lub oznakowanie jest niewidoczne.

²⁵ Polski Komitet Błękitnej Tarczy, <http://www.mkidn.gov.pl/pages/blekitna-tarcza/pl/program-blekitnej-tarczy/znak-blekitnej-tarczy.php> [dostęp 20.04.2024]

5.4 Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Zgodnie z art. 21 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami podstawą do sporządzania gminnego programu opieki nad zabytkami opieki jest gminna ewidencja zabytków.

W art. 22 ww. ustawy określono kto jest odpowiedzialny za prowadzenie gminnej ewidencji zabytków i jakie obiekty powinny się w niej znaleźć. W związku z powyższym, to Wójt Gminy prowadzi Gminną Ewidencję Zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków²⁶.

Gminna ewidencja zabytków Gminy Ełk została opracowana w 2013 r. i przyjęta zarządzeniem nr 698/2014 Wójta Gminy Ełk z dnia 12.03.2014 r. W GEZ ujęto 258 zabytków nieruchomych oraz 409 stanowisk archeologicznych.

W 2017 roku GEZ została zaktualizowana. Z ewidencji wyłączono wtedy 9 wyburzonych zabytków nieruchomych.

W 2022 roku ze względu na zły stan techniczny wykreślono z GEZ budynek magazynu zbożowego w zespole dworsko-folwarcznym I zlokalizowany w miejscowości Lega na dz. nr 15/5 (Zarządzenie Nr 190/2022 Wójta Gminy Ełk z dnia 25 października 2022 r. w sprawie wykreślenia obiektu z Gminnej Ewidencji Zabytków).

W 2024 roku Gmina otrzymała zgodę WKZ na wykreślenie z ewidencji:

- budynku stodoły w zespole dworsko-folwarcznym zlokalizowanej w miejscowości Chełchy na działce nr 27,
- budynku gospodarczego położonego na działkach nr 46/44, 46/43, obręb Sordachy w miejscowości Regielnica 5A,
- zespołu budynków tj. budynek zajazdu i budynek gospodarczy zlokalizowany w miejscowości Oracze 31.

W 2025 roku GEZ została ponownie zaktualizowana i uzupełniona. Opracowano nowe karty adresowe dla wszystkich zabytków nieruchomych oraz stanowisk archeologicznych zgodnie z Rozporządzeniem.

Najważniejsze nowe informacje dotyczące obiektów wpisanych do GEZ:

- dewastacja cmentarza ewangelickiego w Nowej Wsi Ełckiej połączona z samowolną wycinką drzew na jego terenie,
- pozyskanie przed gminę środków na prace konserwatorskie z Rządowego Programu Odbudowy Zabytków na:
- renowację zabytkowego budynku plebanii stanowiącego część zespołu sakralnego znajdującego się na terenie parafii pw. Matki Bożej Różańcowej w Bajtkowie,
- wykonanie prac remontowych, konserwatorskich i restauratorskich we wnętrzu zabytkowego kościoła pw. Matki Bożej Królowej Polski w Stradunach.

Zaktualizowana ewidencja gminna dostarcza podstawowej wiedzy na temat zachowanego dziedzictwa materialnego gminy i zarazem jest najpełniejszym udokumentowanym katalogiem obiektów zabytkowych występujących w Gminie Ełk. Wszystkie zabytki ujęte w GEZ przedstawione zostały w załączniku nr 1.

Obiekty zabytkowe będące w zasobach gminnych

Gmina jest właścicielem obiektów wpisanych do rejestru zabytków:

- dwór, obecnie budynek mieszkalny, Bajtkowo 10 – jako część dawnego majątku ziemskiego,
- zespół młyński: dwór, relikty parku, Nowa Wieś Ełcka, ul. Małeckich,
- budynek Zespołu Szkolno-Przedszkolnego w Nowej Wsi Ełckiej, Nowa Wieś Ełcka, ul. Ełcka 18

²⁶ Utracił moc z dniem 18.05.2023 r. w zakresie, w jakim ogranicza prawo własności nieruchomości przez dopuszczenie ujęcia nieruchomości jako zabytku nieruchomego w gminnej ewidencji zabytków, bez zapewnienia właścicielowi gwarancji ochrony prawnej przez dokonaniem takiego ograniczenia, na podstawie wyroku TK z dnia 11 maja 2023 r. sygn. akt P 12/18 (Dz. U. poz. 951)

- budynek szkoły, obecnie dom mieszkalny, Rożyńsk 17
- sześciorek w zespole dworsko – folwarcznym + budynek gospodarczy, Rymki 8.

5.5 Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Na terenie Gminy Ełk nie ma instytucji publicznych i prywatnych o statusie muzeum rejestrowanego. W 2022 roku przy Bibliotece Publicznej Gminy Ełk z siedzibą w Nowej Wsi Ełckiej powstała izba regionalna o nazwie „Chata Naszej Babuni”. Chata, to pomieszczenie w budynku biblioteki, w którym zgromadzone zostały sprzęty, wyroby ludowe i narzędzie oraz przedmioty gospodarstwa domowego dawnych mieszkańców Mazur. Przedmioty pochodzą ze zbiorów p. Wandy Kochanowskiej, mieszkanki gminy Ełk, znanej działaczki, która ratuje przed zapomnieniem lokalne tradycje oraz przedmioty. Większość eksponatów została zebrana na przestrzeni 30 lat od zaprzyjaźnionych mieszkańców gminy. Izba pozostaje pod opieką merytoryczną Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzewie.

5.6 Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy

Zabytkami o najwyższym znaczeniu dla gminy są z pewnością obiekty wpisane do rejestru zabytków. Będzie to w szczególności pochodzące z przełomu XIX/XX wieku założenie pałacowo-folwarczne z parkiem w Stradunach oraz licznie występujące cmentarze ewangelickie i wojenne w miejscowościach: Bajtkowo, Bartosze, Chelchy, Chrzanowo, Karbowskie, Lega, Rymki, Straduny, Szarek, Szeligi, Śniepie, Talusy, Woszczele.

Duże znaczenie mają też zabytkowe kościoły w Bajtkowie (wraz całym zespołem) oraz Stradunach.

Na szczególną uwagę zasługuje drewniany dom nr 13 w Oraczach będący przykładem tradycyjnej drewnianej chałupy mazurskiej.

Obiekty te stanowią pewien wyróżnik na tle innych w regionie, przez co ich identyfikacja nie stanowi większego problemu, szczególnie dla miejscowej społeczności. Zabytki te posiadają wysokie walory artystyczne i historyczne. Ich obecność na stałe wpisała się w krajobraz gminy, są dla niej charakterystyczne i niepowtarzalne, jednocześnie związane czasem, miejscem i otaczającą przestrzenią.

6. OCENA STANU I OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY

6.1 Ocena stanu zachowania

KRAJOBRAZ KULTUROWY

Krajobraz kulturowy gminy Ełk charakteryzuje się malowniczym połączeniem elementów przyrody z historycznymi śladami działalności człowieka. Obszar ten, położony w sercu Mazur, wyróżnia się licznymi jeziorami, lasami i wzgórzami, które od wieków współistniały z rolnictwem, małymi osadami i folwarkami. Większość miejscowości zachowała swój charakterystyczny układ przestrzenny, wraz z zabudowaniami rozmieszczonymi w czytelnym układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych. Krajobraz przemysłowy uzupełniają dawne linie kolejowe i stacje, które odgrywały kluczową rolę w rozwoju gospodarczym Ełku. Współczesny krajobraz zachowuje ślady przeszłości, ale ulega zmianom pod wpływem nowoczesnej infrastruktury i urbanizacji.

Ważnym elementem krajobrazu są bardzo licznie zachowane historyczne cmentarze, których stan zachowania jest niestety bardzo zróżnicowany. Cmentarze ewangelickie w znacznym stopniu są zdewastowane, nagrobki zniszczone i niekompletne. Są one w większości umiejscowione na niezagospodarowanych terenach leśnych i nie mają zapewnionej stałej opieki. Na skutek tego są obecnie trudno dostępne, porośnięte samosiejkami, z zatartym układem przestrzennym. Spotkać można pojedyncze oczyszczone i zabezpieczone nagrobki, najpewniej wynikające z inicjatyw prywatnych. W dobrym stanie znajdują się cmentarze znajdujące się w Chrzanowie, Malczewie, Nowej Wsi Ełckiej oraz w Szeligach. Stanowią one jednak nieliczną grupę spośród ponad 70 cmentarzy znajdujących się na terenie gminy.

Cmentarze i kwatery wojenne znajdują się w większości w dobrym stanie, są odrestaurowane i pielęgnowane (Bajtkowo, Bartosze, Karbowskie, Mrozy Wielkie, Nowa Wieś Ełcka, Siedliska, Szarek, Talusy). Zaniedbane są mogiły wojenne znajdujące się przy opuszczonych cmentarzach ewangelickich w Baranach, Chruścielach, Krokociach i Sędkach.

Istotnym elementem krajobrazu kulturowego jest zieleń komponowana, obecna w gminie w postaci licznych parków i alei przydrożnych. Parki wyraźnie wskazują na obszary dawnych założeń dworskich, gdzie mimo zachowanego starodrzewia, pierwotne układy i ścieżki uległy zatarciu z powodu braku pielęgnacji i rozrostu

samosiewów. Historyczne nasadzenia w alejach przydrożnych przetrwały jedynie na niektórych odcinkach dróg, choć w wielu miejscach są wyraźnie widoczne. Ciągi te mogą przebiegać przez kilka lub kilkanaście kilometrów, jednakże pomiędzy nimi zdarzają się odcinki bez drzew. Pomimo tego, zieleń ta wciąż jest ważnym elementem krajobrazu kulturowego i świadectwem dawnych metod kształtowania przestrzeni.

ZABYTKI NIERUCHOME

Stan zachowania większości obiektów mieszkalnych i gospodarczych z terenu gminy można określić jako dobry, bądź dostateczny. Budynki te w dużej mierze zachowały historyczną formę oraz detal architektoniczny. Głównym problemem zaburzającym odbiór jest wtórna, niestylizowana i niejednorodna stolarka otworowa oraz często zły stan zachowania wypraw elewacyjnych. W wielu budynkach gospodarczych zauważyć można znaczny stopień zużycia pokrycia dachowego. Szczególną opieką należy otoczyć pozostałe, nieliczne już, przykłady architektury drewnianej. Jest ona przykładem tradycyjnego rzemiosła ciesielskiego, które w obszarach wiejskich stanowi szczególny, zanikający w sposób nieunikniony, zasób dziedzictwa.

Zróżnicowany jest stan dawnych założeń dworsko-folwarcznych. Zachowane rezydencje dworskie w Bajtkowie, Buniakach, Chelchach II, Kałęczynach, Ledze II, Nowej Wsi Elckiej, Regielnicy, Ruskiej Wsi, Talusach zostały zaadaptowane na cele mieszkalne lub administracyjne i w znacznym stopniu przekształcone poprzez współczesną stolarkę otworową, wykończenie elewacji, pokrycie dachowe oraz przybudówki. W wielu widoczne są wyraźne wtórne podziały lokatorskie części budynku charakteryzujące się zróżnicowaniem wykończenia elewacji. Dwory w założeniu dworskim Chelchy I, Lega I są znacznie zdegradowane i najpewniej opuszczone. W najlepszym stanie znajdują się odrestaurowane i zamieszkałe dawne dwory w miejscowościach Straduny oraz Szarek. Zabudowa gospodarcza i mieszkalna zachowała się częściowo, w dużej mierze została przekształcona, przebudowana. Układy przestrzenne dawnych założeń są nadal czytelne w terenie.

Zabytkowe budynki techniczne tj. młyny oraz gorzelnie są w większości opuszczone i zaniedbane. Jedynie dawny młyn wodny w Stradunach został częściowo zaadaptowany na elektrownię wodną.

Kościół parafialny wraz z przynależnymi do zespołu obiektami znajdują się w dobrym stanie zachowania.

Gmina podejmuje aktywne działania mające na celu renowację obiektów znajdujących się pod jej opieką.

ZABYTKI RUCHOME

Zabytki ruchome w postaci nagrobków i mogił na terenie cmentarzy ewangelickich i wojennych często znajdują się w złym stanie ze względu na upływ czasu, brak konserwacji oraz niszczące działanie warunków atmosferycznych. Wiele z tych obiektów wykonanych jest z materiałów podatnych na erozję, takich jak piaskowiec czy marmur, co prowadzi do ich pękania, kruszenia się i zacierania inskrypcji. Elementy metalowe uległy korozji. Do postępującej degradacji przyczyniają się dodatkowo akty wandalizmu oraz brak nadzoru.

Wyposażenie kościelne jest w dobrym stanie, znajduje się pod bieżącą kontrolą oraz opieką.

ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE

Stan zachowania stanowisk archeologicznych jest zróżnicowany i zależy od wielu czynników, takich jak lokalizacja, intensywność użytkowania terenu czy działalność człowieka. W wielu przypadkach stanowiska są zagrożone przez rolnictwo oraz działalność budowlaną, co prowadzi do ich częściowego zniszczenia lub całkowitego zaniku. Erozja naturalna, zwłaszcza na stanowiskach położonych na obszarach narażonych na działanie wód lub wiatru, również przyczynia się do degradacji znalezisk. W miejscach objętych ochroną konserwatorską, stanowiska są lepiej zachowane, ale wymagają regularnych badań i monitorowania. Niestety, mimo działań ochronnych, wiele stanowisk archeologicznych wciąż jest narażonych na zniszczenie, co utrudnia ich badania i dokumentację.

6.2 Analiza SWOT

Analiza stanu i ochrony dziedzictwa kulturowego Gminy Elk wykonana została przy pomocy formuły SWOT. Analiza zawiera rozpoznanie mocnych stron (*strengths*) i słabych stron (*weaknesses*) oraz aktualnych i potencjalnych szans (*opportunities*) i zagrożeń (*threats*).

Wykonano ją w oparciu o:

- analizy i oceny zawarte w przedstawionych powyżej dokumentach strategicznych, poddając je krytycznej ocenie i aktualizacji,
- oględziny zabytków i obszarów zabytkowych,
- konsultacje z pracownikami Urzędu Gminy Elk oraz rozmowy z mieszkańcami.

Zestawienie wniosków wynikających z analizy SWOT diagnozuje obecną sytuację dotyczącą stanu dziedzictwa kulturowego oraz jego ochrony. Jednocześnie stanowi podstawę do formułowania priorytetów, kierunków działań i zadań w zakresie ochrony i zarządzania dziedzictwem gminy.

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
1. Aktualna i kompletna gminna ewidencja zabytków w zakresie obiektów nieruchomych oraz archeologii. 2. Bogaty i różnorodny zasób zabytków charakterystycznych dla regionu o dużym potencjale adaptacyjnym. 3. Zachowane historyczne cechy układów przestrzennych wraz z zespołami zabudowy dworskiej, mieszkalnej, gospodarczej oraz obiektami sakralnymi i użyteczności publicznej. 4. Aktywne kultywowanie lokalnych tradycji i organizowanie licznych wydarzeń kulturalnych. 5. Duża wartość dziedzictwa niematerialnego - bogactwo wątków historycznych, ideowych i tradycji. 6. Wartościowe wydawnictwa dotyczące historii i dziedzictwa kulturowego gminy, opracowane przez lokalnych twórców. 7. Aktywna działalność instytucji, stowarzyszeń innych grup funkcjonujących w obszarze kultury oraz zachowania i promocji dziedzictwa kulturowego. 8. Przyjęta przez Radę Gminy uchwała w sprawie zasad udzielania i rozliczania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków. 9. Aktywne pozyskiwanie ze źródeł zewnętrznych środków finansowych na prace konserwatorskie przy zabytkach. 10. Samorząd gminy jest świadomym i aktywnie działającym zarządcą zabytkowego zasobu. 11. Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym zostały ujęte w gminnych dokumentach strategicznych i programowych. 12. Opracowany plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.	1. Niskie zrozumienie społeczne dla problematyki ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków. 2. Niska świadomość społeczna o prawnych zobowiązaniach właścicieli do należytego utrzymania obiektów zabytkowych. 3. Zaniedbania w zakresie stanu obiektów zabytkowych stanowiących własność prywatną. 4. Występujące obiekty zabytkowe w złym i bardzo złym stanie. 5. Brak prawidłowego oznakowania obiektów znajdujących się w rejestrze zabytków. 6. Ryzyko niszczenia stanowisk archeologicznych przez działalność rolniczą i inwestycyjną. 7. Niewystarczające środki finansowe w budżecie gminy na wsparcie działań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego 8. Niedostateczne wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego w aspekcie promocji i rozwoju. 9. Niewystarczająca popularyzacja wiedzy o idei ochrony zabytków. 10. Brak aktualnego gminnego programu rewitalizacji gminy.
SZANSE	ZAGROŻENIA
1. Możliwość pozyskania środków europejskich z nowej perspektywy finansowej 2021-2027.	1. Zagospodarowywanie zabytkowych obiektów i historycznych przestrzeni w sposób powodujący utratę ich charakteru

- Wykorzystanie zasobów kulturowych i przyrodniczych dla rozwoju turystyki kulturowej. - Wzrastająca liczba właściwie przeprowadzanych prac remontowo-budowlanych przez prywatnych właścicieli obiektów zabytkowych. - Zatrzymanie degradacji substancji zabytkowej i poprawa estetyki miejscowości. - Wzrost popularności turystyki lokalnej, odrodzenie turystyki po pandemii koronawirusa. - Opracowywane na szczeblu krajowym zmiany legislacyjne w systemie ochrony zabytków. - Współpraca z prywatnymi właścicielami oraz organizacjami społecznymi, towarzystwami, fundacjami w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków. - Zwiększenie technologicznych możliwości prezentowania i promowania oferty kulturalnej gminy. - Wdrożenie przez samorząd gminy systemowego monitoringu – stanu zabytków, zagrożeń oraz działań w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. - Wzrost świadomości roli i znaczenia dziedzictwa kulturowego wśród społeczności lokalnej dzięki wprowadzaniu odpowiednich działań promocyjnych i edukacyjnych. - Tworzenie nowych miejsc pracy w sferach związanych z dziedzictwem kulturowym, m.in. rozwój turystyki kulturowej. - Zaangażowanie się gminy w tworzenie materialnych szlaków tematycznych, a także w rozbudowę istniejących.	i wartości. - Estetyczna dewaloryzacja obiektów zabytkowych spowodowana niekontrolowanym wprowadzaniem elementów obcych – np. nieprzemyślanej, agresywnej kolorystyki, współczesnych materiałów, technik i technologii, agresywnych nośników reklamowych. - Utrudniony dostęp do zewnętrznych źródeł finansowania opieki nad zabytkami spowodowany dużą konkurencją w przypadku ubiegania się o uzyskanie środków. - Bardzo wysokie koszty remontów obiektów zabytkowych. - Wciąż niewystarczające środki przeznaczone na dofinansowanie prac przy zabytkach. - Samowolne działania przy zabytkach bez uzgodnień konserwatorskich. - Inwestycje w sąsiedztwie zabytków nieuwzględniające historycznego charakteru miejsca. - Niechęć właścicieli budynków do uznawania ich obiektów za zabytkowe oraz poczucie ograniczenia ich praw własności. - Brak skutecznej egzekucji prawa w przypadku działań powodujących utratę charakteru i wartości zabytkowych obiektów. - Jednowymiarowe postrzeganie zasobów dziedzictwa kulturowego: wyłącznie poprzez pryzmat ich gospodarczego wykorzystania lub przeciwnie - jedynie jako zasobu historycznego.
--	---

7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE

7.1 Priorytety programu opieki

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ełk na lata 2026-2029 jest dokumentem strategicznym wytyczającym kierunki i zasady polityki ochrony dziedzictwa kulturowego. Dokument jest powiązany z omówionymi we wstępie dokumentami strategicznymi szczebla międzynarodowego, krajowego, wojewódzkiego, powiatowego i gminnego. Program formułuje cele, priorytety, kierunki działań i zadania, określone po przeprowadzonej uprzednio analizie zasobu dziedzictwa kulturowego, jego stanu oraz zagrożeń. Analizie poddano również dotychczasowe działania gminy w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami.

Określone w GPONZ priorytety, kierunki działań i zadania ogólnie wynikają z kilku zasadniczych kwestii:

- ustawowo określonych celów, jakim służyć powinny Programy Opieki Nad Zabytkami (*Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, art. 87, ust.2);
- z wyznaczonych kierunków polityki krajowej oraz regionalnej (przyjętej przez samorząd województwa);
- dokumentów uchwalonych przez Radę Gminy Ełk;
- wniosków wynikających z analizy SWOT dotyczących stanu i ochrony dziedzictwa kulturowego;

- wniosków z przeprowadzonej waloryzacji zasobu dziedzictwa kulturowego;
- analiz i ocen zasobu dziedzictwa kulturowego gminy i jego stanu zachowania (dokonanych w trakcie wizji terenowych w 2024 r.).

Ostateczny wybór konkretnych zadań w czteroletniej perspektywie realizacji programu jest również wynikiem konsultacji przeprowadzonych z pracownikami Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, w celu wskazania takich zadań, które spełniając ustawowe wymagania, będą równocześnie realne do wykonania przez gminę. Wskazane zadania nie stanowią zamkniętego zbioru. w czteroletnim okresie realizacji GPOnZ mogą one podlegać pewnej weryfikacji i modyfikacji, uwzględniającej aktualną sytuację lub pojawiające się nowe możliwości, uwarunkowania, problemy lub zagrożenia.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ełk na lata 2024-2027 odnosi się do wszystkich celów sformułowanych dla gminnych programów opieki w art. 87.2 *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz.U. 2022 poz. 840 z późn. zm.). tj.

- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Założenia programowe znacznie wykraczają poza opiekę nad zabytkami w rozumieniu przepisów *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* i obejmują prowadzenie polityki w dziedzinie ochrony przestrzeni kulturowej gminy i dziedzictwa kulturowego - materialnego i niematerialnego. w dokumencie wyznaczono cele, priorytety i kierunki działań, które powinny być podejmowane i realizowane przez różne podmioty: służby ochrony zabytków (samorządowe i państwowe), władze gminy i podległe mu jednostki, samorząd wojewódzki, właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych, muzea, instytucje kultury, środowiska naukowe, organizacje pozarządowe itp., przy czym zakłada się, że na władzach gminy - poza wykonaniem zadań, za które są bezpośrednio odpowiedzialne spoczywać też będzie rola koordynatora zaplanowanych działań, jak również prowadzenie monitoringu realizacji GPOnZ. Samorząd gminy pełnić też powinien funkcję inspirującą i wspierającą. Celem działań władz gminy i podległych jej jednostek jest prowadzenie spójnej polityki w zakresie ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego, współpraca w tym zakresie z państwową służbą konserwatorską, samorządem wojewódzkim, środowiskami naukowymi, jak również z szerokim gronem interesariuszy. Ważną rolą samorządu jest dążenie do wprowadzenia systemowych rozwiązań problemów odnoszących się do szeroko pojmowanego dziedzictwa.

W programie przyjmuje się trzy priorytety:

- **Priorytet I: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego**

Kształtowanie krajobrazu kulturowego to świadome działanie polegające na zachowaniu, przekształcaniu, dodawaniu albo eliminowaniu obiektów lub układów przestrzennych zgodnie z obowiązującymi zasadami ochrony zabytków i przyrody. Ochrona krajobrazu kulturowego jest funkcją działań wieloprzedmiotowych – architektury krajobrazu, planowania przestrzennego, urbanistyki, metod rewaloryzacji zespołów wiejskich i konserwacji obiektów architektonicznych. Podstawę do realizacji działań ochronnych jest prowadzenie ewidencjonowania zasobów, badań oraz dokumentacji obiektów i terenów zabytkowych. Ponadto dla realizacji tego celu konieczna jest współpraca służb konserwatorskich, samorządów, lokalnych właścicieli i zarządców obiektów zabytkowych. Ważne jest jednak, aby to, co zachowało się z minionych wieków, znalazło godne miejsce w kształtowanej obecnie rzeczywistości.

- **Priorytet II: Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego gminy**

Jednym z głównych problemów gminy jest niewykorzystany potencjał historyczny. Wskazane w programie działania są skierowane na ochronę dziedzictwa zarówno materialnego jak i niematerialnego, jego

rewaloryzację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców i turystów. Celem priorytetu jest ocalenie dziedzictwa kulturowego gminy, przywrócenie świetności oraz zaadaptowanie wskazanych miejsc na nowe funkcję gospodarcze pobudzające lokalną gospodarkę.

- **Priorytet III: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej**

Dziedzictwo kulturowe gminy to nie tylko zabytki i szczególnie krajobraz kulturowy i przyrodniczy, ale także dziedzictwo tożsamości, określone cechy właściwe społeczności lokalnej, szczególnie kod kulturowy i jego przejawy zachowane w pamięci, w obyczajowości i obecne w kulturze współczesnej. Dziedzictwo kulturowe jest źródłem tożsamości, świadomości, kapitału intelektualnego i kreatywnego w wymiarze osobowym i wspólnotowym. Gminny program opieki nad zabytkami, m.in. poprzez działania edukacyjne ma budzić w lokalnej społeczności świadomość wspólnoty kulturowej, roli i znaczenia lokalnych wartości i korzeni. Wspólna dbałość o zachowanie wartości kulturowych wzmocni poczucie tożsamości i świadomość wspólnoty kulturowej.

7.2 Kierunki działań i zadania programu opieki

Priorytet 1. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego				
Kierunki działań	Zadania	2026-2027	2028-2029	Realizator
1.1 Zwiększenie znaczenia zabytków i poprawa ładu przestrzennego	1. Przestrzeganie ustaleń zawartych w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego (Planie ogólnym) oraz miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.	x	x	o
	2. Wzrost roli opieki nad zabytkami w strukturze organizacyjnej urzędu.	x	x	UG
	3. Zapobieganie rozpraszaniu osadnictwa poprzez: - ochronę historycznie ukształtowanego układu dróg, historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych oraz relacji przestrzennych pomiędzy zespołami zabytkowej zabudowy, - wypełnianie zabudową wolnych działek budowlanych w obszarach centrów wsi oraz historycznych siedlisk w zgodzie z historyczną kompozycją danego układu i gabarytami oraz formą architektoniczną tworzącej go zabudowy, - wyznaczanie w planach miejscowych nowych terenów pod zabudowę na zasadzie kontynuacji historycznych siedlisk.	x	x	UG
1.2 Zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego	1. Zachowanie zespołów pałacowo-folwarcznych z parkami, historycznej zabudowy i jej otoczenia oraz wyznaczonych stref ochrony konserwatorskiej z należyтым szacunkiem zgodnie z obowiązującymi regulacjami.	x	x	UG, P
	2. Dążenie do zahamowania procesu degradacji środowiska przyrodniczego zabytkowych parków oraz uporządkowania i zabezpieczenia cmentarzy historycznych i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.	x	x	UG, W
	3. Wdrożenie przez samorząd gminy systemowego monitoringu – stanu zabytków, zagrożeń oraz działań w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami.	x		UG
Priorytet 2. Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego gminy				
2.1 Poprawa stanu zachowania i zahamowanie degradacji zabytków	1. Poprawne przeprowadzenie prac budowlano-konserwatorskich przy zabytkach w oparciu o przyznane dotacje z Rządowego Programu Odbudowy Zabytków.	x		UG
	2. Podjęcie działań mających na celu zabezpieczenie i zahamowanie	x	x	UG, W

	degradacji zabytkowych obiektów znajdujących się na terenie gminy, w szczególności obiektów wpisanych do rejestru zabytków.			
	3. Aktywne poszukiwanie potencjalnych źródeł dofinansowania remontów obiektów zabytkowych.	x	x	UG, W
2.2 Rozszerzenie zasobów prawnych form ochrony zabytków	1. Kontynuacja sporządzania i uchwalania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, opracowanie planu ogólnego uwzględniającego ochronę zabytków.	x	x	UG
	2. Dążenie do objęcia ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomości obiektów zwaloryzowanych jako pretendowane do objęcia taką formą ochrony.	x	x	UG, W
	3. Prowadzenie gminnej ewidencji zabytków: bieżąca weryfikacja i aktualizacja, umieszczenie na stronie internetowej gminy spisu obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków.	x	x	UG
	4. Podjęcie działań mających na celu prawidłowe oznakowanie zabytków wpisanych do rejestru zabytków.	x		UG, W
Priorytet 3. Dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej				
3.1 Dokumentacja	1. Opracowanie i wdrożenie aktualnego programu rewitalizacji mającego na celu wyprowadzenie wyznaczonych obszarów rewitalizacji ze stanu kryzysowego oraz stworzenia warunków do ich zrównoważonego rozwoju	x		UG
	2. Aktualizacja MPZP oraz opracowanie nowych MPZP uwzględniających obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków.	x		UG
	3. Opracowanie sprawozdania z realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami.	x	x	UG
	4. Opracowanie dokumentacji umożliwiającej stosowanie ulg podatkowych dla właścicieli budynków zabytkowych.	x		UG
3.2 Edukacja	1. Organizacja spotkań mających na celu uświadomienie mieszkańcom gminy, a w sposób szczególny właścicielom obiektów zabytków znaczenia roli zabytków w przestrzennym krajobrazie gminy.	x	x	UG, S
	2. Udział gminnych specjalistów ds. opieki nad dziedzictwem w szkoleniach dotyczących dziedzictwa kulturowego.	x	x	UG
	3. Kontynuacja organizowania wydarzeń kulturalnych i konkursów związanych z dziedzictwem kulturowym gminy.	x	x	UG, P, S

3.3 Promocja	1. Nagłaśnianie, promowanie i informowanie lokalnej społeczności, o ważnych odkryciach konserwatorskich i archeologicznych, w celu budowania tożsamości historycznej oraz kreowania właściwych zachowań wobec dziedzictwa kulturowego.	x	x	UG
	2. Rozszerzenie zakładki „To warto zobaczyć” na stronie internetowej gminy poprzez zwiększenie liczby zdjęć i informacji dotyczących innych zabytków.	x		UG
	3. Opracowanie materiałów promocyjnych promujących obiekty do zwiedzania w tym zabytki, szlaki turystyczne, a także promowanie wydarzeń kulturalnych.	x		UG, S

Realizatorzy, wykaz skrótów:

o – ogólne;

P – Parafie;

S – Stowarzyszenia;

UG – Urząd Gminy;

W – Właściciele.

8. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

GPOnZ realizowany będzie poprzez wykonanie wskazanych zadań na rzecz osiągnięcia przyjętych kierunków działań. Podstawę instrumentarium stanowią obowiązujące przepisy prawa oraz zawarte w nich regulacje. Regulacje te dotyczą instrumentów ekonomiczno - prawnych, społecznych oraz finansów publicznych.

Zakłada się, że zadania określone w niniejszym GPOnZ będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

a) instrumenty prawne, wynikające z obowiązujących przepisów prawnych:

- wpis do rejestru zabytków obiektów będących własnością gminy;
- decyzje administracyjne z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.; (t.j. Dz.U. 2022 poz. 840);
- ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r.;
- ustawa Prawo budowlane z dnia 7 lipca 1994 r.;
- ustawa Prawo ochrony środowiska z dnia 27 kwietnia 2001 r.;
- ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r.;
- ustawa o gospodarce nieruchomościami z dnia 21 sierpnia 1997 r.;
- ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej z dnia 25 października 1991 r.;
- ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu.

b) instrumenty finansowe:

- finansowanie prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy;
- udzielanie dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków;
- korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje;
- współpraca pomiędzy podmiotami publicznymi a sektorem prywatnym w ramach „Partnerstwa publicznego -prywatnego” (PPP);

c) instrumenty społeczne:

- prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego Gminy Ełk;
- edukacja kulturowa;
- pozyskanie poparcia społecznego na rzecz ochrony środowiska kulturowego;
- informacja na temat znaczenia dziedzictwa kulturowego dla rozwoju gminy;
- współdziałanie z organizacjami społecznymi.

d) instrumenty koordynacji:

- realizacja projektów i programów gminy, dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego gminy (np. strategia rozwoju gminy, plany rozwoju lokalnego, programy rozwoju infrastruktury gminy, programy ochrony środowiska przyrodniczego, programy prac konserwatorskich, studia i analizy, koncepcje, plany rewitalizacji);
- współpraca z wojewódzkim konserwatorem zabytków;
- współpraca z sąsiednimi samorządami w celu wypracowania wspólnej polityki ochrony środowiska kulturowego i przyrodniczego.

e) instrumenty kontrolne:

- aktualizacja i weryfikacja GEZ;
- sporządzanie co dwa lata sprawozdania z realizacji GPOnZ oraz aktualizacja GPOnZ związana z ustawowym czteroletnim okresem obowiązywania;
- monitorowanie stanu zachowania i funkcjonowania środowiska kulturowego;
- prowadzenie stałej obserwacji procesów i zjawisk istotnych z punktu widzenia realizacji GPOnZ.

9. ZASADY OCENY REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

W celu badania stopnia realizacji zadań gminnego programu zalecany jest monitoring realizacji programu, umożliwiający bieżącą i długofalową ocenę realizacji celów i zadań. Obowiązek oceny wdrażania gminnego programu opieki nad zabytkami nakłada na jednostki samorządu terytorialnego ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wójt Gminy raz na 2 lata powinien sporządzić sprawozdanie z realizacji programu i przedstawić je Radzie Gminy. w sprawozdaniu należy ocenić poziom realizacji GPOnZ, który uwzględniał będzie stopień wykonania zaplanowanych zadań oraz efektywność ich wykonania.

PRZYKŁADOWE KRYTERIA I WSKAŹNIKI OCENY REALIZOWANYCH ZADAŃ POMOCNE PRZY OPRACOWANIU SPRAWOZDANIA

W ramach priorytetu 1. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego:

- a) liczba wydanych decyzji o warunkach zabudowy;
- b) przedstawienie podjętych działań mających na celu rewaloryzację zabytkowej zieleni;
- c) przedstawienie aktualnego wykazu stanowisk i zakresu kompetencji osób odpowiedzialnych za ochronę zabytków w urzędzie gminy;
- d) przedstawienie sprawozdania z monitoringu stanu zachowania obiektów na terenie gminy.

W ramach priorytetu 2. Zrewaloryzowanie substancji zabytkowej:

- a) liczba obiektów poddanych pracom remontowym i konserwatorskim;
- b) liczba złożonych wniosków o dofinansowanie;
- c) wartość finansowa pozyskanych środków zewnętrznych na ratowanie zabytków;
- d) wartość finansowa wykonanych prac remontowo-konserwatorskich;
- e) wartość finansowa przyznanego wsparcia finansowego przez Gminę Ełk w ramach dotacji na renowację i modernizację zabytków;
- f) liczba otrzymanych wniosków na renowację i modernizację zabytków w ramach zadań własnych;
- g) poziom (w %) objęcia terenu gminy wykonanymi (zaktualizowanymi) miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego;
- h) wskazanie zakresu aktualizacji GEZ;
- i) liczba zabytków rejestrowych, które zostały oznakowane.

W ramach priorytetu 3. Dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej:

- a) liczba opracowanych programów/strategii, w których uwzględniono tematykę dziedzictwa kulturowego;
- b) liczba właścicieli zabytków, którzy skorzystali z ulg podatkowych;
- c) liczba wejść na stronę internetową gminy w zakładce „zabytki”;
- d) liczba właścicieli zabytków ewidencyjnych, którzy złożyli wnioski o dofinansowanie na renowację i modernizację zabytków;
- e) liczba spotkań szkoleniowych o tematyce dziedzictwa kulturowego i zabytków, w których uczestniczyli urzędnicy gminni;
- f) liczba zorganizowanych spotkań z właścicielami zabytków i mieszkańcami gminy;
- g) liczba opracowanych materiałów promocyjnych i folderów;
- h) liczba zorganizowanych wydarzeń kulturalnych nawiązujących do dziedzictwa niematerialnego;
- i) wartość finansowa na poczet zrealizowania imprez i festynów.

10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Niniejszy rozdział wskazuje możliwości w zakresie pozyskiwania środków finansowych na potrzeby realizacji zadań Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami. Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

- a) środki z funduszy europejskich dystrybuowane na poziomie krajowym,
- b) środki z funduszy europejskich dystrybuowane na poziomie województwa,
- c) środki z europejskich programów specjalnych, współpracy transgranicznej itd.,

- d) środki finansowe z budżetu państwa, przyznawane przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- e) środki finansowe przyznawane w ramach Rządowego Programu Odbudowy Zabytków,
 - f) środki wojewódzkie (dotacje podmiotowe dla instytucji, których organizatorem jest samorząd województwa; dotacje dla innych jednostek samorządu terytorialnego; dotacje, granty, nagrody dla innych podmiotów).

Ponadto finansowanie zadań służących realizacji *Programu* może odbywać się z wykorzystaniem:

- dochodów własnych instytucji kultury,
- środków własnych jednostek samorządu terytorialnego,
- środków prywatnych (np.: osób fizycznych, fundacji, stowarzyszeń).

10.1 Fundusze europejskie

Fundusze Europejskie dla Warmii i Mazur na lata 2021-2027

Regionalny Program FEWiM²⁷ posiada wielopoziomową specyfikę wynikającą z priorytetów, potrzeb i uwarunkowań, jak również harmonogram naboru wniosków, uzależniony od założonych celów ubranych w odpowiednie wskaźniki. Szukając współfinansowania dla projektu, należy pamiętać o ww. elementach, a także o odmiennej strukturze dokumentów, w których narzucone przez Komisję Europejską cele tematyczne zostały pogrupowane w osie priorytetowe, a te z kolei w działania i poddziałania, na które ogłaszane są nabory.

Wsparcie ochrony zabytków w FEWiM możliwe jest poprzez:

Działanie FEWiM.2.11 Turystyka i kultura

2.11.1. Wzmacnianie roli kultury i zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych (CS4.vi)

Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko 2021-2027

Niniejszy Program jest następcą Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko realizowanego w perspektywie finansowej 2014-2020. Jest to program europejski na lata 2021-2027 zarządzany na poziomie krajowym²⁸.

Dotację na zabytki będzie można uzyskać w ramach priorytetu VII.

Działanie 7.1 Infrastruktura kultury i turystyki kulturowej

Cel szczegółowy: EFRR.CP4.VI - Wzmacnianie roli kultury i zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych;

Opis działania:

W ramach działania będą wspierane inwestycje o ponadregionalnym oddziaływaniu mające na celu wzmocnienie wpływu kultury i zrównoważonej turystyki na rozwój gospodarczy, włączenie społeczne i innowacje społeczne. Osiągnięcie ww. celu zostanie zapewnione poprzez wsparcie w dwóch obszarach:

Obszar 1: Rozwój infrastruktury kultury (zabytkowej i niezabytkowej) Tworzenie odpowiednich warunków infrastrukturalnych sprzyjających aktywnemu uczestnictwu w kulturze i w życiu społecznym. Dzięki interwencji powstanie nowoczesna infrastruktura kultury, odpowiadająca na potrzeby współczesnych odbiorców, zapewniająca użytkownikom komfortowe i bezpieczne warunki korzystania z oferty, sprzyjająca włączeniu społecznemu i edukacji kulturalnej, również poprzez eliminację barier w dostępie do kultury dla osób ze szczególnymi potrzebami.

Obszar 2: Ochrona i podniesienie atrakcyjności turystycznej obiektów dziedzictwa kulturowego. Podniesienie atrakcyjności najcenniejszych zabytków, poprawa obsługi ruchu turystycznego,

²⁷ Serwis Regionalnego Programu Operacyjnego, <https://funduszeuropejskie.warmia.mazury.pl/> [dostęp 10.05.2024]

²⁸ Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko 2021-2027 <https://www.feniks.gov.pl/> [dostęp 25.01.2024]

tworzenie lub wzmocnienie marki zabytku oraz rozwój usług wykorzystujących nowoczesne technologie w zakresie prezentacji oferty.

Projekt realizowany w ramach Obszaru 2 nie może być pojedynczą interwencją, tylko stanowić część większego przedsięwzięcia, które wiąże rozwój kultury z rozwojem gospodarczym, włączeniem społecznym i innowacjami społecznymi w skali kraju, regionu lub lokalnej.

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej²⁹ jest głównym źródłem finansowania w Polsce inwestycji proekologicznych. Wraz z wojewódzkimi funduszami ochrony środowiska i gospodarki wodnej NFOŚiGW tworzy system funduszy ekologicznych.

W ramach realizacji poszczególnych działań były już ogłaszane konkursy dotyczące między innymi wsparcia dla efektywności energetycznej w budynkach użyteczności publicznej oraz ochrony przyrody i edukacji ekologicznej, w tym dotyczące obiektów i zespołów zabytkowych. Wśród ogłaszanych konkursów znalazły się takie, które były skierowane do właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych, poza tym znalazły się wśród nich konkursy obejmujące rewaloryzację cennych, zabytkowych założeń parkowych. z uwagi na bardzo dużą liczbę programów i działań w ramach NFOŚiGW niemożliwe jest omówienie ich w ramach niniejszego opracowania, jednakże zaleca się brać je pod uwagę przy poszukiwaniu dofinansowania na projekty infrastrukturalne.

Kreatywna Europa

Kreatywna Europa³⁰ to program Unii Europejskiej oferujący finansowe wsparcie dla sektorów kultury, audiowizualnego i kreatywnych. w ramach edycji 2021-2027 program dofinansowuje realizację projektów w obszarze kultury i sztuki. Głównymi celami programu Kreatywna Europa są promocja europejskiej różnorodności kulturowej i dziedzictwa, budowanie kompetencji profesjonalistów, rozwój publiczności europejskich dzieł m. in. poprzez zwiększanie dostępu do kultury i utworów audiowizualnych. Program jest wdrażany poprzez trzy komponenty: MEDIA, KULTURA oraz MIĘDZYSEKTOROWY.

10.2 Budżet Państwa

Programy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego ogłasza corocznie programy, w ramach których są finansowane zadania z zakresu kultury. z zakresu dziedzictwa kulturowego można wyróżnić programy³¹:

- *Ochrona zabytków;*
- *Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą;*
- *Ochrona zabytków archeologicznych;*
- *Wspieranie działań muzealnych;*
- *Kultura ludowa i tradycyjna;*
- *Edukacja kulturalna;*
- *Groby i cmentarze wojenne w kraju;*
- *Infrastruktura domów kultury;*
- *Infrastruktura kultury;*
- *Kultura cyfrowa;*
- *Kultura Dostępna;*
- *Wspieranie działań muzealnych;*

²⁹ Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej; <https://www.gov.pl/web/nfosigw> [dostęp 25.01.2024]

³⁰ Program Kreatywna Europa 2021-2027; <https://kreatywna-europa.eu/o-programie/informacje/> [dostęp 25.01.2024]

³¹ Programy Ministra 202; <https://www.gov.pl/web/kultura/programy-2024> [dostęp 25.01.2024]

- *Promesa dla kultury.*

Dotacje Warmińsko-Mazurskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Dotacje przyznawane przez Warmińsko-Mazurskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków³², udzielane ze środków budżetu państwa będących w dyspozycji Warmińsko – Mazurskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, dotyczą prac przy zabytkach wpisanych do rejestru, w dwóch trybach:

- wnioski na prace planowane do wykonania w danym roku. Należy je składać do dnia 30 listopada roku poprzedzającego planowane przeprowadzenie prac. Liczba i wartość udzielanych dotacji w danym roku zależy od liczby zgłoszonych wniosków i wartości środków finansowych przyznanych na ten cel;
- wnioski o dofinansowanie prac przeprowadzonych w okresie 3 lat poprzedzających rok złożenia wniosku. Można je składać w terminie od dnia 1 czerwca 2024r. do 30 czerwca 2024r.

Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych

Dotacje z PFRON³³ udzielane są na likwidację barier architektonicznych, w tym w obiektach zabytkowych oraz na organizację spotkań, imprez, ulgi w muzeach itp. Podmiotami uprawnionymi do otrzymywania środków są właściciele obiektu wymagającego likwidacji barier.

10.3 Dotacje z budżetu Urzędu Marszałkowskiego Województwa Warmińsko-Mazurskiego

Samorząd realizuje zadania z zakresu ochrony zabytków wynikające z Ustawy o samorządzie województwa oraz Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wspiera działania właścicieli i posiadaczy zabytków, przyznając dotacje celowe na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, położonym na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego ³⁴.

10.4 Inne fundacje i fundusze na rzecz dziedzictwa kulturowego

Uzupełnieniem dofinansowania z programów europejskich mogą być dotacje udzielane przez fundacje, ambasady, różnego rodzaju fundusze, np.:

- Fundacja Współpracy Polsko - Niemieckiej;
- Fundusz Wyszehradzki;
- Fundacja Batorego;
- Fundacja Konrada Adenauera;
- Polsko - Amerykańska Fundacja Wolności.

Organizacje te pozwalają na prowadzenie różnych projektów społecznych, które przyczyniają się do aktywizacji lokalnych społeczności oraz projektów o charakterze edukacyjnym dla dzieci i młodzieży.

Dla realizacji zamierzeń kulturowych można rozpatrzyć skorzystanie ze wsparcia sponsorów prywatnych czy instytucji finansowych takich jak banki i towarzystwa ubezpieczeniowe, gdyż wiele z nich prowadzi fundacje wspierające kulturę.

Ważnym aspektem przy realizacji tego typu projektów jest współpraca z lokalną grupą aktywistów, organizacją pozarządową lub Lokalną Grupą Działania. Dodatkowo należy zwrócić uwagę na właściwe opisanie metod komunikacji ze społecznością lokalną i efektów projektu, na który otrzymano dotację. w większości fundacji możliwe jest pozyskanie dotacji na tzw. projekty miękkie, przyczyniające się do

³² Dotacje 2024 – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Olsztynie, <https://www.bip.wuoz.olsztyn.pl/1430-menu/dotacje-i-dofinansowania/dotacje-celowe-na-rok-2024.html> [dostęp 10.06.2024]

³³ Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych - Dostępna przestrzeń; <https://www.pfron.org.pl/osoby-niepelnosprawne/dostepnosc-przestrzeni/> [dostęp 28.01.2024]

³⁴Nabór wniosków 2024 <https://bip.warmia.mazury.pl/186/dotacje-z-budzetu-samorządu-województwa-warmińsko-mazurskiego-na-prace-konserwatorskie-restauratorskie-lub-roboty-budowlane-przy-zabytku-wpisanym-do-rejestru.html> [dostęp 27.04.2024]

integrowania i aktywizacji społeczności lokalnych.

11. REALIZACJA I FINANSOWANIE PRZEZ GMINĘ ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTEKÓW

Zgodnie z art. 81 *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* oraz zgodnie z *ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym* finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach jest obowiązkiem jednostki samorządu terytorialnego. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest ponadto jej zadaniem własnym.

Dofinansowanie na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku (niestanowiącym własności gminy) wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielona przez organ stanowiący gminy, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Zasady i tryb postępowania o udzielenie dotacji z budżetu gminy na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków określa odpowiednia uchwała podjęta przez radę gminy.